

3.2.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during the year

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceedings	Name of the publisher
1	Dr.S.R.Jadhav, Ms.D.D.Tambe & Ms.S.R.Pachore	Book-Impact of Globalization Language and Literature.		Impact of Globalization Language and Literature.	-	Apr-22	978-93-94403-00-0	Prashant Publication
2	Dr.Somnath D.Bhumkar	Text Book-Chemistry of Soil and Agrochemicals		-	-	2021	-	Prashant Publication
3	Mr.Anap S.A	Book Chapter-Mudrankalecha Sanskritik Itihas		Impact of Globalization Language and Literature.	International	Apr-22	978-93-94403-00-0	Prashant Publication
4	Ms.Sunanda R. Pachore	Globalization and Indian Diaspora Literature with Reference to Jumpha Lahiri's Novel The Namesake		Impact of Globalization Language and Literature.	International	Apr-22	978-93-94403-00-0	Prashant Publication
5	Mr.Parwat N.S	Jagatikikaran-Sahitya va Sanskruti.		Impact of Globalization Language and Literature.	International	Apr-22	978-93-94403-00-0	Prashant Publication
6	Ms. D.D. Tambe	Vaishvikaran ke Paripeksh me Anuvad Ka Mahtva.		Impact of Globalization Language and Literature.	International	Apr-22	978-93-94403-00-0	Prashant Publication

7	Ms. D.D. Tambe	Vaishvikaran ke Pariprekshame Uday Prakash Ka Sahitya		Impact of Globalization Language and Literature.	International	Apr-22	978-93-94403-00-0	Prashant Publication
8	Dr. Jadhav S.R	Jagতিকarnacha Marathi Kadambari honara prabhav		Impact of Globalization Language and Literature.	International	Apr-22	978-93-94403-00-0	Prashant Publication
9	Dr. Unde S.A	Women and Higher Education Sector: Challenges and Issues.		Empowering Women: A Journey through the Ages.	International	Mar-22	978-93-89817-65-2	Idea International Publication
10	Dr. Rohmare S.S	Self Help Groups for Women's Development.		Empowering Women: A Journey through the Ages.	International	Mar-22	978-93-89817-65-2	Ideal International E-Publication
11	Dr. Jadhav S.R	Marathi Sahitya Va Shrivad		Shrivad (kal Ani AAj)	National	Mar-22	978-93-91305-96-3	Aadhar Publication Amravati
12	Ms. Sunand R. Pachore	Impacts of Gender Discrimination on Indian Women Empowerment		Empowering Women: A Journey Through the Ages	International	Mar-22	978-93-89871-65-2	International E-Publication
13	Dr. Adinath R. Gholap	Impacts of Gender Discrimination on Indian Women Empowerment		Empowering Women	International	Mar-22	978-93-89871-65-2	International E-Publication
14	Mr. S.B. Brahmane	The Globalization of English Language		Globalization and its Impact on Literature	International	Jun-22	978-93-90483-00-0	Prashant Publications

LOKNETE DR. BALASAHEB VIKHE PATIL
(PADMA BHUSHAN AWARDEE)
PRAVARA RURAL EDUCATION SOCIETY'S
**ARTS, COMMERCE, SCIENCE &
COMPUTER SCIENCE COLLEGE**
ASHVI KD

15	Ms. Dipali Dattatray Tambe		Uday Prakash ki Kahaniya Me dalit-Vimarsha	Dalit Chetana Ke Swar	International	2022	978-93-5627-066-4	J.T.S. Publication, Dehlli
16	Ms. Pachore S.R		Indian Cinema and It's Impact on indian Society	Films: A Kaleidoscopic View	National	Feb-22	978-620-4-97930-4	Lambert Academic Publication
17	Mr. Brahmanne S.B		Interconnection between Indian Films and Society.	Films: A Kaleidoscopic View	National	Feb-22	-	Lambert Academic Publication
18	Dr. Jadhav S.R		Loksahitya che Swarup Va Sankalpana	Rankranti Multidisciplinary Journal	International	Sep-21	2454-8731	Chaitanya Prakashan & Rankranti Multidisciplinary Research Journal

Dable
for Principal
Pravara Rural Education Society's
Arts, Commerce, Science & Computer
Science College, Ashvi Kd.
Tal. Sangamner, Dist. A. Nagar, Pin- 413738

Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune
(I.D.No.PU/AN/ACS & CS /066/2001) Phone (02425) 240051 Fax : 02425 - 240051

Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar, Pin - 413 738
Email ID : ashvicollege@pravara.in Web : www.pravara.in/acsbcs ashvi

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

Dr. S. R. Jadhav ■ Ms. D. D. Tambe ■ Ms. S. R. Pachore

Prashant

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

- E d i t o r s -

DR. S. R. JADHAV
MS. D. D. TAMBE
MS. S. R. PACHORE

PRASHANT PUBLICATIONS

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

© Reserved

Publisher | Printer:

Rangrao A Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price

13, April 2022
978-93-94403-00-0
₹ 595/-

Cover Design | Typesetting

Prashant Publications

 Prashant Publications app for e-Books
e -Books are available online at
www.prashantpublications.com / kopykitab.com

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Disclaimer:- The publisher/editor of the book is not responsible for errors in the contents or any consequences arising from the use of information contained in it.

Preface

The aim of this publication lies in the acceptance of the fact that the discussion of the notion like 'globalization' is still accelerating the heated debates in literary studies irrespective of language and culture. The select title of this publication is *Impact of Globalization on Language and Literature* actually a written version of research papers contributed by various teachers, students and research scholars from different localities across the nation. The component carries articles from three languages; Marathi, Hindi and English. Most of the writers have pondered over the issues of language and globalization in terms of tussle and accommodation between these two distinct phenomena. These are distinct entities because the term globalization is a baggage of economic cum politics haunted almost all spheres of human thinking and creativity and literature is not an exception to that fact. Remaining papers are mostly about the close reading of literary texts in an attempt to explore how globalization has become influencing factor in the 20th and 21th centuries.

The closer examination of the book assists us to investigate Indian responses to globalization in the context of literary studies. Responses specifically from Marathi and Hindi languages provide 'local' insights to 'global' impact on the thinking process. It is fascinating to discover that these local reactions and approaches to this cyclonic force are curious. After the pandemic it would be challenging to reinvestigate forces like globalization to analyse whether it has transformed its appearance and penetrating capabilities in culture, economics and politics. However, this little attempt will not fulfil this herculean task as the present book is confined within the literary studies.

The arrangement of the book follows the order which begins with articles written in Marathi, followed by Hindi and English respectively. The papers in the first section contributed by Marathi language research scholars which nicely accommodate the varied contexts and areas of study like; rural novels, short stories, communication, culture and tribal literatures. In most of these papers contemporary issues are discussed to investigate and interrogate the impact of globalization on Marathi language and literature.

The second section of the book consists of papers from Hindi language. It is noticeable that the select papers from this section try to as certain Hindi as a national language which claimed to be the third largest language in the world after English and Spanish. There are some papers which probe into concerns like employability, environment and communication. This kind of reflection over the practical requirements is catchy as it assists language and literature studies, particularly regional languages and literatures, to be relevant in the era of globalization. Along with these some scholars have raised negative inclinations of the term globalization which needs to be taken seriously.

In the third section of the book, papers are added written on English literature and language. Needless to say, English is one of the dominant carriers of globalization across the globe. The papers in this section, mostly, are based on tacit reading of literature through the lenses of globalization. Issues like; rootedness, local languages, women studies, diaspora, translation and language learning processes are at the centre of deliberation.

What is distinct about these select papers? To answer this rhetorical sort of question, one should closely look at the selection of papers. Papers in this collection are written through historical, practical, cultural and technological perspectives. There are some papers which offer statistical subtleties through nuanced readings of literature and other sources of information. Moreover, some papers are abundant with factual information accumulated from wide readings and surveys which creates new avenues for further research.

The overall purpose of this publication is to continue the discussion over globalization and literature in the context of Indian thinking process, particularly in three major languages of India. The volume includes voices from all possible areas apart from mere literature and language. That makes the collection worthwhile. All papers are viewed and reviewed carefully by the team of editors and publishers.

This book would not have been possible without the support from well-wishers. The selection clearly shows the endeavours of all members of the organising committee of the college headed by the Principal and supported by Hon. Body of the institution. It is indeed an acknowledgeable venture practiced by the entire team to make this painful task fruitful.

Hope this attempt will be conducive to readers and motivational to editors and publishers in the direction of such an incisive reading for students and research scholars.

- Govind Rasal
Karaikal, Puducherry (UT)

About the Editors

Dr. S. R. Jadhav

M.A., Ph.D.

Head, Department of Marathi,
Arts Commerce Science and
Computer Science College, Ashwi K. D.

Ms. D. D. Tambe

M.A. NET

Head, Department of Hindi,
Arts Commerce Science and
Computer Science College, Ashwi K. D.

Ms. S. R. Pachore

M.A. NET

Head, Department of English,
Arts Commerce Science and
Computer Science College, Ashwi K. D.

Prvara Rural Education Society : At the Glance

The keel of Pravara Rural Education Society was laid by founder Chairman Padmashri Vikhe Patil in the year 1964. Pravara Rural Education Society is widely recognized as Rural India's novel Education Society. Today it has blossomed into an ultra-modern and multidimensional education complex. It was Padmashri Vikhe Patil's firm conviction that rural youth play dominant role in the nation building, if they were provided quality education. He also advocated that education of a women mean education of the whole family. He knew that the success of social transformation in rural area depended a good deal on gradual upliftment and active participation of the women folk. In order to accomplish these objectives, Pravara Public School, Pravara Kanya Vidya Mandir, the residential schools were established. Bringing the girls for enrollment was an uphill task. Undaunted in spirit, Padmashri Vikhe Patil went from door to door motivating the parents; and to ease their financial constraints, he founded Late Mrs. Gangubai Eknathrao Vikhe Patil Trust. Similarly he introduced Earn and Learn Scheme to intelligent and needy students pursuing higher studies. Subsequently a chain of several institutions mushroomed in this Pravara region for providing education in Technical, Vocational, Medical streams turning the founder father's dream into a reality.

Late Dr. Eknathrao alias Balasaheb Vikhe Patil was a member of the 14th Lok Sabha of India. He took upon himself the task of translating the dreams of Padmashri into concrete realities by providing dynamic and pragmatic leadership to the society, true to the tradition of illustrious family. Such a visionary who quoted and acted as per his own maxim "Think globally and act locally", was awarded with prestigious civilian award "Padmabhushan" on 31st March 2010 for his outstanding social work.

Pravara Rural Education Society is bound to grow enormously under the dynamic leadership of Hon'ble Namdar Shri. Radhakrishna Eknathrao Vikhe Patil, whose entire life was dedicated to the service of the farmers and the rural community, He persevered to provide them educational facilities, employment, and ushered reforms in the rural agro-industries, water conservation and its distribution, agriculture, financial, and health sectors. Under his dynamic leadership the Pravara Rural Education Society is working earnestly to achieve the goals set by his father.

Starting an educational institution in such a remote place and making it run successfully was a task next to impossible. The challenge was taken by the visionary Padmashri Vikhe Patil and his associates. Further for the Higher Education he started Arts, Science and Commerce College. It was the humble beginning to provide urban amenities to rural area. Many centers of Primary, Secondary and Higher Education in and around, recognizes Pravara as an Educational hub and become a role model of rural educational center in the country.

Literature ₹ 595

ISBN 978-93-94403-00-0

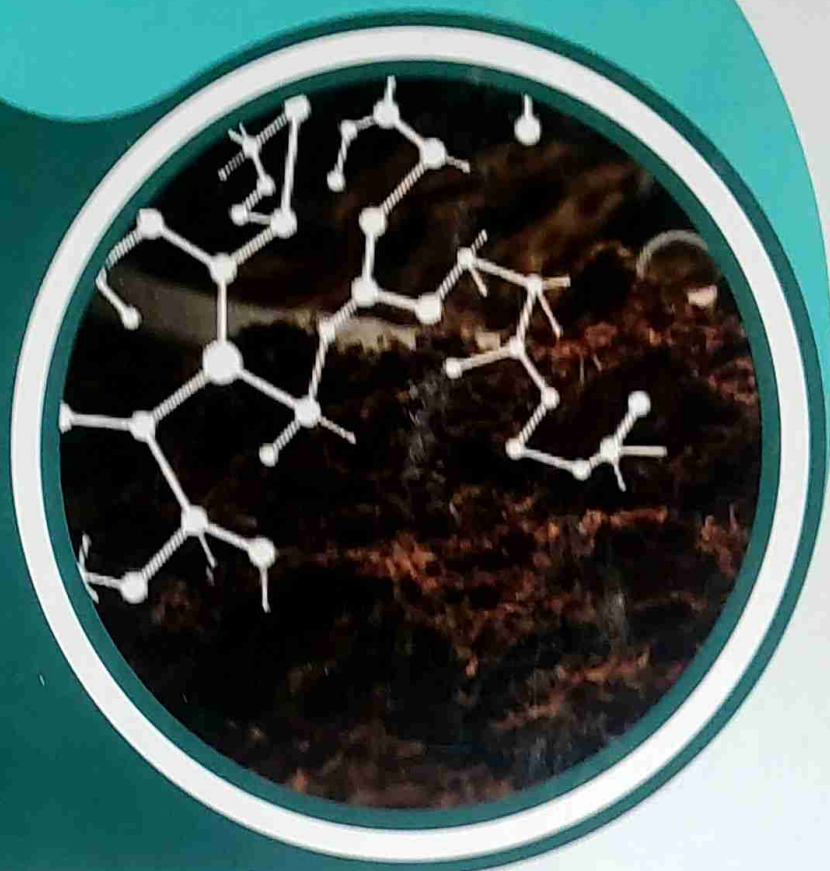
9 789394 403000

 Also Available in
e-Book

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

SPPU NEW SYLLABUS

**T.Y.B.Sc.
SEMESTER - VI
CBCS PATTERN**

CHEMISTRY | CH 610 (A)

CHEMISTRY OF SOIL AND AGROCHEMICALS

- Dr. Pramod N. Kamble
- Dr. Shashikant R. Kuchekar
- Dr. Somnath D. Bhumkar
- Dr. Digvijay V. Sonawane
- Dr. Valmik S. Kapse

IMPACT OF GLOBALIZATION ON **LANGUAGE** AND **LITERATURE**

Dr. S. R. Jadhav ■ Ms. D. D. Tambe ■ Ms. S. R. Pachore

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

- E d i t o r s -

DR. S. R. JADHAV
MS. D. D. TAMBE
MS. S. R. PACHORE

PRASHANT PUBLICATIONS

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

© Reserved

Publisher | Printer:

Rangrao A Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price

13, April 2022
978-93-94403-00-0
₹ 595/-

Cover Design | Typesetting

Prashant Publications

Prashant Publications app for e-Books

e -Books are available online at

www.prashantpublications.com / kopykitab.com

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Disclaimer:- The publisher/editor of the book is not responsible for errors in the contents or any consequences arising from the use of information contained in it.

Contents

मराठी

1. जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावर प्रभाव 13
- डॉ. संदीप सांगळे
2. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य 20
- डॉ. शांताराम बबनराव चौधरी
3. जागतिकीकरणाचा मराठी कादंबरी होणारा प्रभाव 29
- डॉ. सुवर्णा राजेश जाधव
4. जागतिकीकरण मराठी साहित्य आणि संस्कृती..... 36
- प्रा. डॉ. द. के. गंधारे
5. जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबऱ्या 42
- डॉ. भाऊसाहेब दादासाहेब गव्हाणे
6. आदिवासी मराठी साहित्य आणि जागतिकीकरण 47
- डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे
7. मराठी भाषेचे यशस्वी जागतिकीकरण 52
- प्रा. डॉ. जगदीश शेवते
8. जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी..... 58
- प्रा. मोहन बाबूराव चव्हाण
9. जागतिकीकरण आणि मराठी महानगरीय कथा 66
- प्रा. संदीप विलास लांडगे
10. जागतिकीकरण आणि संवादकौशल्य 73
- डॉ. अनुराधा वसंत गुजर
11. 1990 नंतरच्या स्त्री कवयित्रींच्या महानगरीय कवितेची भाषाशैली ... 77
- डॉ. संगीता माधवराव वाकोळे
12. जागतिकीकरण आणि लोकसाहित्य 83
- प्रा. सुनिल रामचंद्र जाधव
13. ग्रामीण कवितेत दिसणारे जागतिकीकरणाचे परिणाम 91
- प्रा. डॉ. मंगल नामदेव हांडे

14. जागतिकीकरण मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृती.....	97	27
- प्रा. के. एम. लोखंडे		
15. जागतिकीकरण आणि संस्कृती.....	112	
- प्रा. डॉ. मीनाक्षी पुंडलिक पाटील		28
16. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य.....	116	
- ललिता सुभाष अहिरे		29
17. मुद्रणकलेचा सांस्कृतिक इतिहास.....	124	
- प्रा. एस. ए. अनाप		30
18. जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा.....	132	
- सौ. सविता म्हसू तांबे		
19. जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा.....	141	31
- प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे		
20. जागतिकीकरण- साहित्य व संस्कृती.....	145	32
- प्रा. निलेश सोमनाथ पर्वत		
21. मराठी भाषा संधी व आव्हाने.....	149	33
- प्रा. आर. ए. नेटके		
22. जागतिकीकरणाचा भाषा व साहित्यावरील प्रभाव.....	154	34
- प्रा. संतोष मारुती शिंदे		35

हिंदी

23. वैश्वीकरण और हिन्दी की वर्तमान प्रासंगिकता.....	159	36.
- डॉ. शाहिद हुसैन, डॉ. श्रद्धा हिरकने		37.
24. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में सामाजिक, सांस्कृतिक अनुवाद के संदर्भ में.....	164	38.
- डॉ. बालासाहेब सोनवणे		
25. वैश्वीकरण का हिन्दी भाषा पर प्रभाव.....	168	39.
- डॉ. स्मृति नरेश चौधरी		
26. वैश्वीकरण और हिंदी.....	171	40.
- प्रा. डॉ. ऐनूर शब्बीर शेख		

मुद्रणकलेचा सांस्कृतिक इतिहास

प्रा. एस. ए. अनाप

इतिहास विभाग प्रमुख,

कला, वाणिज्य, विज्ञान व संगणकशास्त्र महाविद्यालय, आश्वी खुर्द

प्रास्ताविक :

भारतामध्ये मुद्रण तंत्र प्रथम १५५६ मध्ये माहीत झाले. पोर्तुगीज लोकांनी गोव्यात एक मुद्रणालय सुरू केले. भारतात मिशनरींमुळे रुजलेल्या मुद्रणकलेचा टप्प्याटप्प्याने विकास होत गेला. मुद्रणकलेत झालेली सांस्कृतिक स्थित्यंतरे, अक्षरजुळणीत होत गेलेले बदल आणि वाङ्मयीन आणि साहित्याच्या प्रसारासाठी त्याचा झालेला वापर, असा मुद्रणकलेचा सांस्कृतिक इतिहास आता मराठीत उपलब्ध होणार आहे. मुद्रणकलेचे अभ्यासक अ. का. प्रियोळकर यांनी १९५८ मध्ये लिहिलेल्या 'प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया' या इंग्रजी पुस्तकाचा मराठीत अनुवाद करण्यात आला असून, लवकरच मराठी संशोधन मंडळाच्यावतीने हे पुस्तक प्रकाशित करण्यात येणार आहे.

सुधा भागवत यांनी या पुस्तकाचा अनुवाद केला असून, मराठी वाचकांना भारतातील मुद्रणकलेचा जवळजवळ ५०० वर्षांपूर्वीपासूनचा इतिहास अनुभवायला मिळणार आहे. १५५७ च्या सुमारास मिशनरी भारताच्या पश्चिम किनारी म्हणजे गोव्यात दाखल झाले. त्यांच्याबरोबर मुद्रणकलेसाठी आवश्यक असे साहित्य आणि यंत्रसामुग्री होती. ते जहाज काही कारणास्तव पुढे जाऊ शकले नाही आणि भारतातच राहिले. त्यामुळे भारतात गोव्यातून खऱ्या मुद्रणकलेची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. आणि त्यानंतर मुद्रणकला हळूहळू देशात रुजू लागली. भारतात बायबलच्या छपाईसाठी सुरुवातीला मुद्रणकला वापरली जाऊ लागली. इंग्रजी भाषेत होणारी अक्षरजुळणी प्रादेशिक भाषेमध्ये व्हावी, यासाठी विल्यम केरी याने प्रादेशिक भाषेतील खिळे (फॉण्ट) तयार केले. त्यानंतर मुद्रणकलेचा प्रादेशिक भाषेमध्ये वापर केला जाऊ लागला. गोव्यावर पोर्तुगीजांचे राज्य आल्यानंतर या कलेवर त्यांचा प्रभाव पडला. पुढे इंग्रजांनी प्रादेशिक भाषांचा अभ्यास करण्यासाठी खिळ्यांच्या आधारे भाषाकोष तयार केले. या सगळ्या घटनांचा आढावा प्रियोळकर यांनी या पुस्तकातून घेतला आहे.

'मुद्रणकलेचा वाङ्मयासाठी केलेला वापर आणि त्यामुळे साहित्याचा झालेला विकास हे टप्पे प्रियोळकरांनी रंजक पद्धतीने मांडले आहेत. या पुस्तकात 'मुद्रण

आणि छत्रपती शिवाजी' असे एक प्रकरण असून, त्याद्वारे शिवाजी महाराजांच्या काळात मुद्रणकला महाराष्ट्रासह देशात रुजत होती,' असे प्रियोळकरांनी नमूद केले असल्याचे मराठी संशोधन मंडळाचे संचालक प्रदीप कर्णिक यांनी सांगितले.

मूळच्या गोव्याच्या असल्याने प्रियोळकरांचा पोर्तुगीज भाषेचा गाढा अभ्यास होता. त्यामुळे पोर्तुगीजांनी मुद्रणकलेचा केलेला विकास त्यांनी या पुस्तकातून मांडला आहे. केवळ यंत्रसामग्रीत होत जाणाऱ्या बदलांमध्ये न अडकता प्रियोळकरांनी मुद्रण आणि त्याद्वारे होणारी सांस्कृतिक स्थित्यंतरे वाचकांसमोर ठेवली आहेत.

भारतातील इतिहास आणि विकास :

भारतामध्ये मुद्रण तंत्र प्रथम १५५६ मध्ये माहीत झाले. पोर्तुगीज लोकांनी गोव्यात एक मुद्रणालय सुरू केले. ते सुरू करण्याचा मुख्य उद्देश येथील लोकांचे धर्मांतर करून धर्मप्रसार करण्याचा होता. १५५७ मध्ये या मुद्रणालयामध्ये जो. बूस्तामांते यांनी सेंट झेव्हिएर यांचे Doutrina Christa हे पहिले पुस्तक छापले पण त्याची भाषा व लिपी मात्र परकी होती. मुद्रण तंत्राचा प्रसार मात्र तेथून भारताच्या इतर भागांमध्ये कोचीन, पुडीकाईल, अंबलक्कडू, त्रांकेबार वगैरे किनाऱ्यावरील गावी झाला. अंबलक्कडू येथे 'मलबार टाइप' या नावाने प्रथम जे. गॉनसॅलव्हिस यांनी १५५७ मध्ये खिळे तयार केले. त्यानंतर इंग्रेशियस ऐशामोनी यांनी तमिळ लिपीतील खिळे प्रथम लाकडी साचे कोरून तयार केले. त्यांच्यापासून जे खिळे तयार केले त्यांचा उपयोग तमिळपोर्तुगीज भाषांचा शब्दकोश तयार करण्यासाठी केला गेला. सतराव्या शतकाच्या शेवटच्या पंचवीस वर्षांच्या काळापासून पुढे पोर्तुगीज लोकांनी मुद्रण तंत्राविषयी फारसे काही केले नाही आणि त्यात प्रगतीही केली नाही. अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीला डॅनिश धर्मप्रसारकांनी मुद्रणामध्ये पुन्हा काही नवीन गोष्टी करायला सुरुवात केली. वॉर्थांमस झिगेनबाल्ग यांनी त्रांकेबार येथे Bibli Danulica हे पुस्तक छापून प्रसिद्ध केले. हे पुस्तक म्हणजे बायबलच्या 'नव्या करार' चे तमिळ भाषेमध्ये केलेले भाषांतर होते. पूर्व जर्मनीमधील हाल येथे तयार केलेले तमिळ खिळे झिगेनबाल्ग यांनी मिळविले व त्या खिळ्यांनी वरील पुस्तक छापले. नंतर त्रांकेबार येथे मलवारी व तमिळ खिळे तयार करायला सुरुवात केली. त्यानंतर बऱ्याच काळापर्यंत मुद्रणाचा व्यवसाय फारसा चालत नव्हता. अठराव्या शतकाच्या अखेरच्या काळात मात्र कलकत्ता, मद्रास व मुंबई या सर्व शहरात एकाच वेळी मुद्रणाचे तंत्र इंग्रज लोकांनी सुरू करून त्यात प्रगती करायला सुरुवात केली. १७७८ हे वर्ष भारतातील मुद्रण व्यवसायाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक महत्त्वाचे आहे. या वर्षी ए ग्रामर ऑफ द बेंगॉली लॅंग्वेज हे पुस्तक

कलकत्याजवळील हुगळी येथे अँड्रूज यांचे या छापखान्यात छापले गेले. त्याचे लेखक एन. बी. हॉलहेड हे होते. या पुस्तकांचे वैशिष्ट्य असे की, त्यासाठी लागणारे अक्षरांचे सर्व खिळे स्थानिकपणे सर चार्लस विल्किन्झ यांनी तयार केले होते. त्यातही दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे हे खिळे तयार करण्यासाठी एक भारतीय कारागीर शिक्षण देऊन तयार केला होता. त्यांचे नाव पंचानन कर्मकार असे होते. त्यांनी पुढे खिळे तयार करण्याची कला इतर भारतीय तंत्रज्ञांना शिकविली. नंतर चार्लस विल्किन्झ यांच्यावर कलकत्ता येथील नवीन सरकारी छापखाना सुरू करण्याची जबाबदारी टाकण्यात आली. त्यांनीच नंतर देवनागरी व पर्शियन लिप्यांचे खिळे तयार केले.

मुंबई शहरातील मुद्रण प्रथम इंग्लंडमधून तयार करून आणलेल्या खिळ्यांच्या साहाय्याने केले जात होते. मद्रास प्रांतांमध्येही मुद्रण तंत्राने भक्कम पाया रोवला. तेथे तमिळ-इंग्रजी शब्दकोश १७७९ मध्ये व्हेपेरी येथे छापून प्रसिद्ध झाला. अठराव्या शतकाच्या शेवटी मुंबई, मद्रास व कलकत्ता या तिन्ही मोठ्या शहरांमध्ये आणखी बरीच मुद्रणालये निघाली व मुद्रण व्यवसायाचा पाया पक्का झाला. एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला मुद्रणव्यवसायातील एक नवा टप्पा सुरू झाला.

इ.स. १८०० मध्ये कलकत्याजवळ सेरामपूर येथे विल्यम कॅरी यांनी स्वतःचा छापखाना चालू केला. त्यांनी पंचानन कर्मकार या प्रसिद्ध कारागिरांना बोलावून घेऊन नोकरी दिली व त्यांच्याकडून येथील विविध भाषांमधील अक्षरांचे साचे कोरून खिळे तयार करण्याचे काम सुरू केले. पंचानन कर्मकार व त्यांचे जावई मनोहर यांनी भारतातील बहुतेक सर्व लिप्यांमधील अक्षरे उत्तम प्रकारे तयार केली. शिवाय परदेशी भाषांच्या लिप्यांचे खिळेही त्यांनी तयार केले. चिनी लिपीसुद्धा त्यांनी हस्तगत केली. सेरामपूरची खिळे तयार करण्याची ओतशाळा ही भारतीय लिप्यांचे खिळे सहजपणे मिळण्याचे एकमेव ठिकाण होते व भारतातील छापखान्यांची गरज यशस्वीपणे भागवीत असे.

सेरामपूर येथील मिशनच्या छापखान्याने १८०१-३२ या काळात विविध भारतीय भाषा व परदेशी भाषा मिळून ४० भाषांमधील १२,००० ग्रंथ छापले. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी फोर्ट विल्यम कॉलेज या शिक्षण संस्थेत भारतीय भाषांच्या शिक्षणासाठी मोठे उत्तेजन दिले व इंग्रज नागरिकांनी येथील भाषा शिकाव्यात म्हणून येथील भाषांमध्ये ग्रंथछपाईसाठी खूप खटपट केली. १८१८ मध्ये दिग्दर्शन व समाचार दर्पण नावांची नियतकालिके छापून प्रसिद्ध करण्याचे सर्व श्रेय विल्यम कॅरी व त्यांचा सेरामपूर मिशन छापखाना यांना द्यावे लागेल. मात्र त्याआधी १७८० मध्ये बेंगाल गॅझेट नावाचे दैनंदिन वृत्तपत्र जेम्स ऑगस्टस् हिकी यांनी सुरू केले.

एकोणीसाव्या शतकात जसजसा साक्षरता व शिक्षण यांचा प्रसार वाढत गेला तसतसा मुद्रणव्यवसाय वाढत गेला व त्याला स्थैर्य येऊन एक भारदस्त परिणाम लाभले.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात व्यापार व आर्थिक देवाणघेवाण खूपच वाढल्यामुळे मुद्रणव्यवसायाला अतिशय जोरदार चालना मिळून जगभर हा व्यवसाय बराच फोफावला. मात्र भारतात परकीय सत्तेमुळे या व्यवसायाची वाढ फार सावकाश झाली. देशाची पुस्तकांची पुष्कळशी गरज परदेशांतून भागवली जात असे. ही परिस्थिती १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर मात्र एकदम बदलली. देशाचे शिक्षणविषयक कार्यक्रम व्यवस्थित ठरल्यामुळे व पंचवार्षिक योजनांना चांगली गती आल्यामुळे येथील मुद्रणव्यवसायाला जोराने चालना मिळून त्यात मोठी वाढ झाली.

महाराष्ट्रातील मुद्रणाचा इतिहास व विकास :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी एक छापखाना उभारलेला होता. परंतु त्यांना तो चालू करणे शक्य न झाल्याने त्यांनी १६७४ मध्ये तो गुजरातमधील भिमजी पारेख या व्यापाऱ्यास विकला, असे सांगण्यात येते. तथापि यासंबंधी विश्वसनीय असा तत्कालीन पुरावा उपलब्ध झालेला नाही. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस मराठी राज्यकर्त्यांच्या लक्षात मुद्रणाचे महत्त्व आलेले होते. नाना फडणीसंच्या प्रयत्नाने तांब्याच्या पत्र्यावर गीतेतील श्लोक कोरून त्यांचे मुद्रण करण्याची योजना आखण्यात आलेली होती. तथापि १८०० साली नाना फडणीस वारले आणि नंतर मराठेशाहीच्या पडत्या काळामुळे या क्षेत्रात त्यावेळी पुढे प्रगती झाली नाही.

महाराष्ट्रातील मुद्रणाच्या इतिहासास १८१२ पासून खरा प्रारंभ झाला. त्या वर्षी अमेरिकन मिशनने मुंबई येथे मुद्रणालय सुरू केले. सेरामपूर येथून देवनागरी लिपीचे काही खिळेही त्यासाठी आणविले. त्यावर १८१७ साली छापलेले एक पुस्तक उपलब्ध आहे. या मुद्रणालयात नोकरीस असलेले टॉमस ग्रॅहम हे गोव्याकडील गृहस्थ मातृका तयार करण्यास शिकले. त्यांनी देवनागरी आणि गुजराती लिप्यांचे साचे बनवून त्यांच्या मातृका तयार केल्या व खिळेही पाडले. कॅरी यांनी अनेक जोडाक्षरे बनविली होती. ग्रॅहम यांनी मूळ अक्षरांचे काने काढून त्यांची अर्धी अक्षरे वापरून जोडाक्षरे बनविण्याची पद्धत निर्माण केली. यामुळे लिपीतील जोडाक्षरांची संख्या बरीच कमी झाली. तथापि देवनागरी लिपीची जुळणी या काळात तिमजलीच होती. वरच्या मजल्यात वेलांट्या, मात्रा, अनुस्वार इ. मधल्या मजल्यात मुळाक्षरे व काने इ. आणि खालच्या मजल्यात उकार, ऋकारादी चिन्हे अशी असत आणि त्यांची एकत्रित तिमजली जुळणी करावी लागत असे. त्यासाठी देवनागरी लिपीचे

खिळे दोन वेगवेगळ्या साच्यांवर पाडावे लागत. मुळाक्षरांसाठी जेवढी उंची लागे त्याच्या निम्न्या उंचीच्या मात्रा, वेलांट्या, उकार व ऋकार हे पाडले जात. जुळणी करताना वेलांट्या, मात्रा उकार इ. कान्याच्या टोकाशी जुळते असावे लागत. त्यासाठी जागोजाग कमी उंचीचे किळे (डग्री) वापरून मधली जागा भरून काढावी लागे. त्यासाठीही दोन प्रकारचे कमी उंचीचे साचे लागत. एक डिग्री खिळ्याकारिता व दुसरा दोन शब्दांमधील पट्टीकारिता. यांशिवाय आकडे. विरामचिन्हे यांच्यासाठी पूर्ण उंचीचा साचा लागे. अशा रीतीने निरनिराळ्या लांबी-रुंदीत पाडलेले हे खिळे एकत्र तिमजली पद्धतीने जुळविणे आणि मात्रा, वेलांट्या व उकार कान्याच्या टोकाशी बरोबर बसविणे हे काम जिकरीचे होई. तथापि अशाही पद्धतीने त्या काळात जुळणीचे काम केले जात असे आणि अद्यापही काही छापखान्यांत या पद्धतीचा अवलंब केला जात आहे.

अमेरिकन मिशनच्या मुद्रणालयात मुद्रणाचे काम करणारे गणपत कृष्णाजी पाटील हे ग्रॅहॅम यांच्याकडून मातृका तयार करण्यास शिकले व १८२७ मध्ये त्यांनी स्वतःचे मुद्रणालय सुरू केले. तेथे चुनखडकावरून समपृष्ठ पद्धतीने छपाई करित. अमेरिकन मिशन मुद्रणालयातील अशाच यंत्रावरून पाटील यांनी खिळ्यांचे अक्षर मुद्रणालयही सुरू केले. त्यासाठी त्यांनी देवनागरी व गुजराती अक्षरांचे खिळे पाडून घेतले. जावजी दादाजी चौधरी हेही ग्रॅहॅम यांच्याजवळ मातृका तयार करण्यास व त्यांपासून खिळे बनविण्यास शिकले. या वेळेपर्यंत खिळे पाडण्याची यंत्रे युरोपात बऱ्याच लागली होती व त्यांचा वापर येथेही सुरू झालेला होता. पुढे जावजी दादाजी यांनी १८६४ मध्ये स्वतःची खिळे ओतण्याची ओतशाळा व १८६९ मध्ये निर्णयसागर मुद्रणालयही सुरू केले. राणोजी रावजी आरू हे त्यांना मातृका तयार करून देत त्यांच्या मातृकांचे वळण प्रमाणबद्ध, रेखीव व सुबक असल्याने जावजी दादाजींच्या खिळ्यांच्या ओतशाळेला विशेष प्रतिष्ठा प्राप्त झाली.

या काळात खिळे पाडण्याच्या व जुळणीच्या पद्धतीत सुधारणा झाली. जुळणी सुकर होण्यासाठी उकार-ऋकाराचा मजला काढून टाकून कु-कू, खु-खू, कृ, गृ वगैरे अक्षरे बसविण्यात आली. यासाठी आणखी एका साच्याचा उपयोग करावा लागला. यामुळे पूर्वी पाच प्रकारचे साचे लागत त्या जागी सहा लागू लागले. उकार-ऋकारदिकांची स्वतंत्र ओळ बनविण्याची यामुळे जरूरी राहिली नाही पण मात्रा, वेलांट्या वगैरे बरोबर कान्यावर जोडण्याचे किचकट काम शिल्लकच राहिले. ते टाळण्यासाठी निर्णयसागर ओतशाळेने कि-की-के, खि-खी-खे अशी वेलांट्या-मात्रांसह अक्षरे बनविली. यामुळे जुळणी सोपी झाली पण देवनागरी लिपीतील खिळ्यांच्या संचातील संख्या वाढली. त्यामुळे खिळे

ठेवण्याच्या कण्यांच्या पेटीच्या रचनेतही बदल करणे भाग पडले.

या काळात लायनोटाइप यंत्र तयार झाले होते व इंग्रजी वर्तमानपत्रांतून त्याचा वापर सुरू झाला होता. या यंत्राचा देवनागरी लिपी जुळविण्याच्या कामी उपयोग करण्याकडे अनेक संशोधकांचे लक्ष लागले होते. देवनागरी लिपी यांत्रिक पद्धतीने जुळविण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्रातील सु. पन्नासावर लोकांनी प्रयत्न केले व वेगवेगळ्या योजना सुचविल्या. भारतात यांत्रिक प्रगती फारशी झालेली नसल्यामुळे परदेशात तयार झालेल्या यंत्रावरच आपली लिपी कशी बसविता येईल या दृष्टीने विचार केला जात असे. देवनागरी लिपीची तिमजली जुळणी ही मुख्य अडचण होती. रोमन अक्षरांची जुळणी एकापुढे एक अक्षर टाकून करता येते व त्यांच्या डोक्यावर किंवा खाली अन्य चिन्हे येत नाहीत. लायनोटाइप यंत्रावर ९० प्रकारच्या मातृका बसविलेल्या होत्या, तर देवनागरी लिपीतील अक्षरांची संख्या पुष्कळच अधिक होती. लोकमान्य टिळकांनी यावर सुचविलेल्या योजनेत ११३ (म्हणजे २३ जास्त) मातृका लागत होत्या पण टिळकांना राजकीय कार्यामुळे या योजनेकडे लक्ष देणे पुढे शक्य झाले नाही. मध्यंतराच्या काळात मोनोटाइप यंत्रे तयार झालेली होती. या यंत्रावर २२५ अक्षरे बसू शकत होती म्हणून टिळकांनी या यंत्रावर देवनागरी लिपी बसविण्याच्या दृष्टीने नवीन योजना आखली व त्या दृष्टीने मातृका तयार करून खिळे पाडले. पण पुढे १९२० मध्ये टिळक दिवंगत झाल्याने ही योजना पूर्ण झाली नाही. तथापि त्यांचे हे काम कृ. के. गोखले यांनी पुढे चालविले. पण त्यांनी मोनोटाइप कंपनीशी पत्रव्यवहार करून सुचविलेल्या योजनेत काही दोष आढळल्याने ती व्यवहार्य ठरली नाही. यामुळे लिपीच्या वळणातच बदल करावा या दिशेने संशोधक नवनव्या योजना सुचवीत गेले. विनायक दामोदर सावरकर व गजानन भास्कर वैद्य यांनी मात्र आपआपल्या योजनांनुसार खिळेही बनविले होते परंतु लायनोटाइप व मोनोटाइप यंत्रावर देवनागरी लिपी बसविण्याच्या दृष्टीने नंतर काही काळ प्रयत्न झाले नाहीत. या काळात देवनागरी लिपी यंत्रावर बसत नाही असे गृहीत धरून देशी भाषांकरिता रोमन लिपी वापरावी हा विचार सुरू झाला. सरकारने सैन्यातील लोकांसाठी हिंदी भाषेतील रोमन लिपीचा वापरही सुरू केला. तेव्हा पुन्हा देवनागरी लिपी यंत्रावर बसविण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. शंकर रामचंद्र दाते यांनी टिळकांनी १९०४ मध्ये सुचविलेली व ज्याप्रमाणे खिळे तयार केलेली योजना अभ्यासली. या काळात जर्मनीत टायपोग्राफ नावाच्या यंत्रावर एका मातृकेवर दोन दोन अक्षरे बसविण्यात आली होती, त्यामुळे १८० अक्षरांत देवनागरी लिपीची जुळणी चांगल्या रीतीने करणे शक्य आहे असे दाते यांना वाटले व त्यांनी या दिशेने प्रयत्न केला. पण टायपोग्राफ कंपनीने हे काम करण्यास नकार

दिला. पुढे दाते यांनी लंडनला जाऊन मोनोटाइप कंपनीच्या संचालकांना आपली योजना सांगितली. या कंपनीने पूर्वी केलेल्या प्रयत्नांतील दोषांच्या संबंधांतील चर्चेनंतर दाते यांनी कर्णाची सध्याची पद्धती सुचविली. त्यांच्या सूचनेप्रमाणे मोनोटाइप कंपनीने नमुन्याचे खिळे तयार केले. ही योजना यशस्वी ठरली व १९३१ च्या अखेरीस मोनोटाइप यंत्रावर देवनागरी लिपीची जुळणी शक्य झाली. दाते यांच्या कर्ण पद्धतीचा अवलंब करून भारतातील मराठी, हिंदी, गुजराती, बंगाली, तमिळ, कन्नड वगैरे अनेक भाषांच्या मातृका बनवून यांत्रिक जुळणी शक्य झाली आहे. विद्यमान लिपीच्या स्वरूपात बदल न करता देवनागरी व इतर भारतीय लिप्या आता यांत्रिक पद्धतीने जुळविल्या जात आहेत.

त्यानंतर १९३४ मध्ये हरगोविंद गोविल यांनी स्वतंत्रपणे प्रयत्न करून अमेरिकेत लायनोटाइप यंत्रावर देवनागरी लिपी बसविली. तथापि त्यांच्या योजनेत मात्रा, उकार व वेलांट्या यांचा फार संकोच करावा लागत असल्याने त्यात लिपीच्या सौंदर्याची हानी झाली आहे, तथापि ती टाळून टिळकांच्या योजनेचा स्वीकार करून थोड्या फार फरकांसह देवनागरीच्या वळणात दोष निर्माण न होऊ देता ती लायनोटाइप बसविता येणे शक्य आहे. वर्तमानपत्रांना लायनोटाइप यंत्र अधिक उपयुक्त असल्याने त्या यंत्राचा व तत्सदृश इंटरटाइप यंत्राचा वापर देवनागरीसाठी सध्या केला जात आहे. लिपीच्या सौंदर्याची हानी पत्करूनही ते यंत्र वापरले जात आहे. यावरून त्याची आवश्यकता किती आहे, हे दिसून येते.

एका बाजूने यांत्रिक पद्धतीने जुळणी करणारी यंत्रे निर्माण झाली असता दुसऱ्या बाजूने हातांनी जुळणी करण्याच्या कामाची गती वाढविण्याच्या दृष्टीनेही प्रयत्न सुरू होते. निर्णयसागर ओतशाळेने स्वरचिन्ह जोडून अनेक अक्षरे बनविली होती. पण त्यामुळे खिळे ठेवण्याच्या कप्प्यांच्या पेट्या फार मोठ्या आकारमानाच्या कराव्या लागल्या. यामुळे पुस्तकाव्यतिरिक्त अन्य कामे करणाऱ्यांना एकाच प्रकारच्या खिळ्यात मोठी रक्कम गुंतवावी लागे. त्यावर गुजरात टाइप फौंड्रीने स्वरचिन्हे व्यंजनांना जोडून त्यांचे खिळे बनविण्याची आवश्यकता उरली नाही. तथापि या सर्वांच्या योजनांत अक्षरे निरनिराळ्या साच्यांवर पाडावी लागत असल्याने खिळ्यांच्या पेट्यांतील अक्षरांची संख्या पुष्कळच मोठी असे. अक्षरांची संख्या कमी करण्याच्या उद्देशाने सावरकरांनी अ आ ची बाराखडी प्रचारात आणली. रकारयुक्त जोडाक्षरे क्र, प्र, ग्र वगैरे अर्धा अक्षरांना जोडून बनविण्याची योजना प्रचारात आणण्याचा प्रयत्न केला. पण तो फारसा यशस्वी झाला नाही. दाते यांनी मोनोटाइप यंत्रावर बसविलेल्या कर्ण पद्धतीने मात्र सर्व अक्षरे व स्वरचिन्हे एकाच साच्यावर पाडणे शक्य झाले असून अक्षरांची संख्याही काही प्रमाणात कमी करता आली आहे. मोनोटाइप पद्धतीत देवनागरी लिपीतील स्वरचिन्हांचे लोंबते भाग मोठे

यांनी सुधारणा करून त्यास
त्यामुळे हाताने जुळणीचे काम करणेही

भारतामध्ये मुद्राण तंत्र प्रथम १५५६ मध्ये माहित झाले. पोर्तुगीज लोकांनी गोव्यात एक मुद्रणालय सुरू केले. या घटनेपासून मुद्राण तंत्र विकसित होत गेले. त्याचा परिणाम मराठी, हिंदी, इंग्रजी यांच्या वाङ्मय साहित्यावर झाला. मुद्रण कलेमुळे मराठी साहित्य जनसामान्या पर्यंत पोहचले अनेक धर्मग्रंथांच्या अनेक प्रती निर्माण झाल्या. आज झालेल्या जागतिकीकरणाने भाषा वाङ्मय सर्व जगभर पसरले आहे. त्याचा फायदा लोकांना झाला आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. हिंदुस्थानातील मुद्रण:प्रारंभ आणि विकास, डॉ.सुधा भट
२. मुद्रण तकनीक एव संपादन-कला, डॉ. विजय कुलश्रेष्ठ
३. मराठी विश्वकोश आवृत्ती-१

असल्याने काही प्रमाणात ते तुटत पण त्यातही दाते यांनी सुधारणा करून त्यास खालच्या बाजूने आधार दिलेला आहे. त्यामुळे हाताने जुळणीचे काम करणेही सोपे झाले आहे.

साराश :

भारतामध्ये मुद्राण तंत्र प्रथम १५५६ मध्ये माहित झाले. पोर्तुगीज लोकांनी गोव्यात एक मुद्रणालय सुरू केले. या घटनेपासून मुद्राण तंत्र विकसित होत गेले. त्याचा परिणाम मराठी, हिंदी, इंग्रजी यांच्या वाङ्मय साहित्यावर झाला. मुद्रण कलेमुळे मराठी साहित्य जनसामान्या पर्यंत पोहचले अनेक धर्मग्रंथांच्या अनेक प्रती निर्माण झाल्या. आज झालेल्या जागतिकीकरणाने भाषा वाङ्मय सर्व जगभर पसरले आहे. त्याचा फायदा लोकांना झाला आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. हिंदुस्थानातील मुद्रण:प्रारंभ आणि विकास, डॉ.सुधा भट
२. मुद्रण तकनीक एव संपादन-कला, डॉ. विजय कुलश्रेष्ठ
३. मराठी विश्वकोश आवृत्ती-१

Pravara Rural Education Society : At the Glance

The keel of Pravara Rural Education Society was laid by founder Chairman Padmashri Vikhe Patil in the year 1964. Pravara Rural Education Society is widely recognized as Rural India's novel Education Society. Today it has blossomed into an ultra-modern and multidimensional education complex. It was Padmashri Vikhe Patil's firm conviction that rural youth play dominant role in the nation building, if they were provided quality education. He also advocated that education of a women mean education of the whole family. He knew that

the success of social transformation in rural area depended a good deal on gradual upliftment and active participation of the women folk. In order to accomplish these objectives, Pravara Public School, Pravara Kanya Vidya Mandir, the residential schools were established. Bringing the girls for enrollment was an uphill task. Undaunted in spirit, Padmashri Vikhe Patil went from door to door motivating the parents; and to ease their financial constraints, he founded Late Mrs. Gangubai Eknathrao Vikhe Patil Trust. Similarly he introduced Earn and Learn Scheme to intelligent and needy students pursuing higher studies. Subsequently a chain of several institutions mushroomed in this Pravara region for providing education in Technical, Vocational, Medical streams turning the founder father's dream into a reality.

Late Dr. Eknathrao alias Balasaheb Vikhe Patil was a member of the 14th Lok Sabha of India. He took upon himself the task of translating the dreams of Padmashri into concrete realities by providing dynamic and pragmatic leadership to the society, true to the tradition of illustrious family. Such a visionary who quoted and acted as per his own maxim "Think globally and act locally", was awarded with prestigious civilian award "Padmabhushan" on 31st March 2010 for his outstanding social work.

Pravara Rural Education Society is bound to grow enormously under the dynamic leadership of Hon'ble Namdar Shri. Radhakrishna Eknathrao Vikhe Patil, whose entire life was dedicated to the service of the farmers and the rural community. He persevered to provide them educational facilities, employment, and ushered reforms in the rural agro-industries, water conservation and its distribution, agriculture, financial, and health sectors. Under his dynamic leadership the Pravara Rural Education Society is working earnestly to achieve the goals set by his father.

Starting an educational institution in such a remote place and making it run successfully was a task next to impossible. The challenge was taken by the visionary Padmashri Vikhe Patil and his associates. Further for the Higher Education he started Arts, Science and Commerce College. It was the humble beginning to provide urban amenities to rural area. Many centers of Primary, Secondary and Higher Education in and around, recognizes Pravara as an Educational hub and become a role model of rural educational center in the country.

Literature ₹ 595

ISBN 978-93-94403-00-0

9 789394 403000

Also Available in
e-Book

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

मावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे मलंग्र
लोकनेते डॉ. बाळासाहेब विखे पाटील (पद्मभूषण उपाधीने सन्मानित)

प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे

कला, वाणिज्य, विज्ञान व संगणकशास्त्र महाविद्यालय, आश्वी खु.

ता. संगमनेर, जि. अहमदनगर, महाराष्ट्र ४१३७३८

NAAC Accredited : B++ With CGPA 2.89

मराठी, हिंदी, इंग्रजी विभाग आयोजित

दोन दिवसीय आभासी आंतरराष्ट्रीय भाषा परिषद

'जागतिकीकरणाचे मराठी भाषा आणि साहित्यावरील परिणाम'

Certificate

प्रमाणित करण्यात येते की, प्रा. / डॉ. / श्री. / श्रीम. एस. ए. अनाप

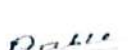
महाविद्यालय कला, वाणिज्य, विज्ञान व संगणकशास्त्र महाविद्यालय, आश्वी खु.

यांनी 'जागतिकीकरणाचे भाषा आणि साहित्यावरील परिणाम' यावर दि. १२ व १३ एप्रिल २०२२ रोजी मराठी, हिंदी, इंग्रजी विभाग आयोजित दोन दिवसीय आभासी आंतरराष्ट्रीय भाषा परिषदेमध्ये शोध निबंध सादर करून सक्रीय सहभाग घेतला. त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

Mr. N. S. Parwat
Asst. Coordinator
Dept. of Marathi

Dr. S. R. Jadhav
Coordinator
Head. Dept. of Marathi

Mr. A. B. Shinde
IQAC, Chairman

Mr. D. D. Dabhade
Principal

Dr. R. A. Pawar
Campus Director

IMPACT OF GLOBALIZATION ON **LANGUAGE** AND **LITERATURE**

Dr. S. R. Jadhav ■ Ms. D. D. Tambe ■ Ms. S. R. Pachore

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

© Reserved

Publisher | Printer:

Rangrao A Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price

13, April 2022
978-93-94403-00-0
₹ 595/-

Cover Design | Typesetting

Prashant Publications

Prashant Publications app for e-Books

e-Books are available online at

www.prashantpublications.com / kopykitab.com

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Disclaimer:- The publisher/editor of the book is not responsible for errors in the contents or any consequences arising from the use of information contained in it.

65. **A study of Culture in terms of language variation in the age of Globalization.....** 375
- Sunil Yakob Mhankale
66. **Enriching Indian Ethos through English language in the age of Globalization.....** 379
- Mr. Swapnil Shivaji Landage
67. **Global Emotion and Trailblazer-ness of Walt Whitman in elegy special reference to O Captain ! My Captain!.....** 384
- Mr. Sharad Vitthal Awari
68. **Globalization and English Language.....** 387
- Smt. Sharmishtha Balkrishna Borude
69. **Globalization and Indian Diaspora Literature with Reference to Jumpha Lahiri's Novel The Namesake** 392
- Ms. Sunanda R. Pachore
70. **The Globalization of English Language.....** 395
- Mr. S. B. Brahmane
71. **Impact of Globalization on English Language** 402
- Mr. T. B. Bidgar
72. **Modern Technology: Impact on English Language.....** 409
- Mr. Raju Baliram Morey
73. **Teaching English at Primary Level in Tamil Nadu State of India A Pedagogical Approach.....** 414
- Mr. Anil Subhash Londhe
74. **Impact of Globalization on English Literature with Special Reference to Thomas Hardy's Major Novels** 419
- Adik Manisha Sarangdhar, Dr. Suresh Kumar
75. **Advantages and Disadvantages of the globalization of English Language.....** 427
- Mr. P. N. Mandhare

Globalization and Indian Diaspora Literature with Reference to Jumpha Lahiri's Novel The Namesake

Ms. Sunanda R. Pachore

Assistant Professor, Department of English,
Arts, Commerce, Science & Computer Science College,
Ashwi K.D., Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar.

Abstract:

"Globalization is the spread of products, technology, information, and jobs across national borders and cultures". Globalization has its impacts on almost every field which has altered economic, Social and Political structure of the nation simultaneously it has also changed cultures of the nation. This cultural change very finely reflected in the writings of Indian Diaspora. Indian Diaspora Literature is a result of increasing acceptance of the west, all the writers like Salman Rushdie, Amitav Ghosh, Anita Desai, Jumpha Lahiri, Bharati Mukharji, Vikram Seth, Kamala Markendaya, V.S. Naipaul, etc. reside in the west and presenting "Multicultural Citizenship" in a globalized world. The Namesake is very fine example of the coexistence of both global & Local Culture in an Indian Bengali Family.

Jumpha Lahiri in her novel The Namesake presenting the light of globalization by showing the struggles and experiences of a Bengali couple who move to America from India. It also reflects the struggle of their son Gogol who born in America. In her novel Lahiri depicts impacts of globalization on both culture western and American as well as their native culture of India by means of current developments in science and technology. Though the couple is away from their native land they are not alienated from their indigenous cultures and roots.

When Ashima gives birth to child they do not name their child without consulting to their elders, so they want to send a letter to Ashima's grandmother in order to ask for name for their child. At that time there was no telephonic facility in India. Soon they come to know that the letter sent by grandmother is lost. After a short period of time Ashima's brother called her to ask about the baby. Here the incident focuses how immigrants ties with their family members and relatives with the help of these communication tools as letters and telephone. These communication tools help them to maintain connections with

their culture instead of having physical distance and revive their values in other countries. However it is also impossible for them to be away from the cultural surroundings of America where they live and work. They have to adopt and experience their cultural elements too in their life.

Transformation is one of the most important aspects of globalization viewed in the present novel. It enables people to move from one place to another place within a short period of time. In this novel Lahiri narrates the existence of other Indian people who are able to move by means of plane and gather in common social networks with other Indians. She narrates:

“Every weekend, it seems, there is a new home to go to, a new couple or young family to meet. They all come from Calcutta, and for this reason alone they are friends. Most of them live within walking distance of one another in Cambridge. The husbands are teachers, researchers, doctors, engineers. The wives, homesick and bewildered, turn to Ashima for recipes and advice, and she tells them about the carp that’s sold in Chinatown, that it’s possible to make halwa from Cream of Wheat” (38).

Such gatherings and communication have become very common with the help of transformation system and telecommunication system like mobile and telephone. During such visits and meetings Indian immigrants can sustain their relationships with other Indian very smoothly in a western country. Whenever they visit each other and have dialogues their conversation mostly focuses on their native culture, food and song. Ashima and Ashok invite such gatherings of their Indian Friends for their son’s Annaprashan Ceremony.

Multilingualism is another aspect of globalization. As a result to communicate with other nation English is being used and learnt increasingly all over the world; serve as the global language that links the rest of the world. In the novel author shows the efforts of Indian immigrants to protect their local language while using English as a globalised language. The couple sends their son to both where formal education given in English and to a Bengali class where Bengali students learn their local language and culture.

When Gogol is in the third grade, they send him to Bengali language and culture lessons every other Saturday, held in the home

of one of their friends. .. In Bengali class, Gogol is taught to read and write his ancestral alphabet, which begins at the back of his throat with an uninspired K and marches steadily across the roof of his mouth, ending with elusive vowels that hover outside his lips (65, 66).

In such native language courses these second generation immigrant children recollects their original and native language and also possesses consciousness as an Indian child and language of the American Nation. Here the author aims to uncover the fact that how Indian immigrants in America tend to use their local language when they talk with each other and using English when they communicate with the American People. On the other hand the people who live in their native land also feel it is necessary to learn English in order to communicate with other individuals that are form the western countries using English Language. Hence we can say that globalization pave the way for the emergence of bilingual and Multilingual Individuals for whom learning English and their local language is necessary in order to have a regular contact with other world.

Conclusion:

In her novel Jumpha Lahiri denotes globalization as a process which helps immigrant people to sustain their local culture in western countries with the help of telecommunication tools and transportation opportunities. Thus here we can easily recognize how the members of the Indian family in the novel are able to preserve their local culture that is very far from America.

References :

1. <https://www.investopedia.com/terms/g/globalisation.asp>
2. Lahiri, Jhumpa. *The Namesake*, Boston and New York: Mariner Books, 2004.

IMPACT OF GLOBALIZATION ON **LANGUAGE** AND **LITERATURE**

Dr. S. R. Jadhav ■ Ms. D. D. Tambe ■ Ms. S. R. Pachore

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

- E d i t o r s -

DR. S. R. JADHAV

MS. D. D. TAMBE

MS. S. R. PACHORE

PRASHANT PUBLICATIONS

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

© Reserved

Publisher | Printer:

Rangrao A Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price

13, April 2022
978-93-94403-00-0
₹ 595/-

Cover Design | Typesetting

Prashant Publications

 Prashant Publications app for e-Books

e -Books are available online at

www.prashantpublications.com / kopykitab.com

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Disclaimer:- The publisher/editor of the book is not responsible for errors in the contents or any consequences arising from the use of information contained in it.

Contents

मराठी

1. जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावर प्रभाव 13
- डॉ. संदीप सांगळे
2. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य 20
- डॉ. शांताराम बबनराव चौधरी
3. जागतिकीकरणाचा मराठी कादंबरी होणारा प्रभाव 29
- डॉ. सुवर्णा राजेश जाधव
4. जागतिकीकरण मराठी साहित्य आणि संस्कृती 36
- प्रा. डॉ. द. के. गंधारे
5. जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबऱ्या 42
- डॉ. भाऊसाहेब दादासाहेब गव्हाणे
6. आदिवासी मराठी साहित्य आणि जागतिकीकरण 47
- डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे
7. मराठी भाषेचे यशस्वी जागतिकीकरण 52
- प्रा. डॉ. जगदीश शेवते
8. जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी 58
- प्रा. मोहन बाबूराव चव्हाण
9. जागतिकीकरण आणि मराठी महानगरीय कथा 66
- प्रा. संदीप विलास लांडगे
10. जागतिकीकरण आणि संवादकौशल्य 73
- डॉ. अनुराधा वसंत गुजर
11. 1990 नंतरच्या स्त्री कवयित्रींच्या महानगरीय कवितेची भाषाशैली ... 77
- डॉ. संगीता माधवराव वाकोळे
12. जागतिकीकरण आणि लोकसाहित्य 83
- प्रा. सुनिल रामचंद्र जाधव
13. ग्रामीण कवितेत दिसणारे जागतिकीकरणाचे परिणाम 91
- प्रा. डॉ. मंगल नामदेव हांडे

14. जागतिकीकरण मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृती..... 97
- प्रा. के. एम. लोखंडे
15. जागतिकीकरण आणि संस्कृती 112
- प्रा. डॉ. मीनाक्षी पुंडलिक पाटील
16. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य 116
- ललिता सुभाष अहिरे
17. मुद्रणकलेचा सांस्कृतिक इतिहास..... 124
- प्रा. एस. ए. अनाप
18. जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा..... 132
- सौ. सविता म्हसू तांबे
19. जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा..... 141
- प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे
20. जागतिकीकरण- साहित्य व संस्कृती..... 145
- प्रा. निलेश सोमनाथ पर्वत
21. मराठी भाषा संधी व आव्हाने 149
- प्रा. आर. ए. नेटके
22. जागतिकीकरणाचा भाषा व साहित्यावरील प्रभाव 154
- प्रा. संतोष मारुती शिंदे

हिंदी

23. वैश्वीकरण और हिन्दी की वर्तमान प्रासंगिकता..... 159
- डॉ. शाहिद हुसैन, डॉ. श्रद्धा हिरकने
24. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में सामाजिक, सांस्कृतिक अनुवाद
के संदर्भ में 164
- डॉ. बालासाहेब सोनवणे
25. वैश्वीकरण का हिन्दी भाषा पर प्रभाव..... 168
- डॉ. स्मृति नरेश चौधरी
26. वैश्वीकरण और हिंदी..... 171
- प्रा. डॉ. ऐनूर शब्बीर शेख

जागतिकीकरण- साहित्य व संस्कृती

प्रा. निलेश सोमनाथ पर्वत

कला, वाणिज्य, विज्ञान व संगणकशास्त्र महाविद्यालय, आश्वी खु.,
ता. संगमनेर, जि. अहमदनगर.

जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे, एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे त्यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांसाठी खुले केले जाते. असे आपण सामान्यतः बघत आलो. जागतिकीकरण म्हणजे फक्त उत्पादने, भांडवल, व्यापार, अर्थव्यवस्था इतकेच मर्यादित न राहता बायलीस आणि स्मिथ यांनी म्हटल्याप्रमाणे “जगाच्या विविध भौगोलिक क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांमध्ये वाढते सामाजिक आर्थिक, औद्योगिक, व्यापारी, सांस्कृतिक संबंध दर्शविणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

बायलीस आणि स्मिथ यांच्या व्याख्येप्रमाणे विचार करता जगातील कोणत्याही कानाकोपऱ्यातील व्यक्तीसमूहाचा सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक, सांस्कृतिक घटकांशी संबंध येत असतो. आणि हा संबंध वरील सर्व घटकांशी पूरक असतोच व्यक्ती समूह आला म्हणजे साहित्यातून प्रतिबिंबित होणारी व्यक्ती समूहाची संस्कृतीही आलीच. साहित्याला खूप पूर्वपार अशी परंपरा असल्याचे आपल्याला माहीतच आहे. वेगवेगळ्या राष्ट्रांचा विचार केल्यास प्रत्येक राष्ट्राच्या वेगवेगळ्या परंपरा आपल्याला दिसतात. तसेच भाषा साहित्यप्रकार याचा ही वेगळा विचार याठिकाणी करणे क्रमप्राप्त ठरतेच. व्यक्ती व व्यक्तीच्या सभोवतालचा परिसर त्याच्यासोबतच येणारा एक महत्वाचा भाग म्हणून संस्कृतीचा विचार होत असतो. व्यक्तीसमूह आणि त्यांची परंपरा-संस्कृती ही एकाएकी निर्माण झालेली बाब मुळीच नाही. कितीतरी वर्षांच्या व पिढ्यांच्या आचार विचारातून व वर्तनातून ही संस्कृती निर्माण होते व कालानुरूप वेगवेगळे रूपे धारण करते. किंवा हवे नको ते बदल स्वीकारत पुढील पिढ्यांना हा वारसा मिळत जातो.

मागील काही वर्षांचा विचार करता जागतिकीकरण हा विषय या न त्या कारणाने आपल्या चर्चेचा महत्वाचा विषय बनला आहे. कारण जागतिकीकरणाने आपल्याला समग्र अशा सांस्कृतिक आकृतिबंध प्राप्त करून दिला आहे. त्यातून नव्या विविध संस्कृतीचा उदय झाला या संस्कृती तंत्रज्ञानाने व्यापलेली असल्याने

आपले सांस्कृतिक वैविध्य आणि भाषा साहित्य यावर त्याचा मोठा परिणाम झाल्याचे दिसते. कोणती एक भाषा म्हणजे श्रेष्ठ नाही किंवा जागतिक दर्जाची नाही. भाषेचे हे श्रेष्ठ कनिष्ठत्व हे आजच्या तंत्रज्ञानाचा अविष्कार असलेल्या प्रसारमाध्यमांनी केले असे म्हणणे धाडसाचे ठरेल. भारतीय साहित्य व भाषेचा विचार करता भारतीय साहित्य हे तत्वज्ञान, संस्कारक्षम व संपूर्ण जगाला आदर्शवत ठरेल असेच होते. तेच भारतीय भाषेच्या बाबतीतही म्हणता येईल. भारतीय वैभव असलेले कितीतरी धर्मग्रंथ, आचरण तत्वज्ञान, शिलालेख, ताम्रपट आदी साहित्य फक्त भारतासारख्या देशातच अधिक असल्याचे निदर्शनास येते. अतुल्य संस्कृती जोडून ठेवण्याचे काम या साहित्याने केले आहे. नवसमाज माध्यमाने इतकी व्यापकता आणली आहे की काही अवधीतच एखादी घटना प्रसंग जगाच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत पोहोचतो. इतकेच नव्हे तर एखादे साहित्य, भाषा, संस्कृतीचे देखील वहन तसेच प्रचार-प्रसार करण्याचे काम या समाजमाध्यमाद्वारे होताना दिसते.

साहित्य, भाषा, संस्कृतीचे वहन तसेच प्रचार-प्रसार याचे सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे 'किली पॉल' हा टांझानियाचा सोशल मिडिया स्टार, आपल्या ओठांवर हिंदी गाणी खेळवत प्रसिद्धीच्या झोतात आला. या व्यक्तीचे आज जगभरात हजारो चाहते बनले आहे. ना कोणती भाषा अवगत केली ना कोणत्या देशात जाऊन प्रशिक्षण घेतले. तरीही भारतीय भाषिक गाणी ती व्यक्ती अभिनायासाहित आपल्यासमोर आणते. त्यांची संस्कृती व पेहराव आपणही याच माध्यमाद्वारे बघू शकलो. हीच खरी ताकद नवसमाजमाध्यमांची आहे. अशी कितीतरी उदाहरणे देता येतील. सांगायचे तात्पर्य एवढेच की संस्कृती व साहित्य यांचे वहन हे तंत्रज्ञानाच्या अविष्कार असलेल्या प्रसारमाध्यमाद्वारे प्रचंड वेगाने होत आहे. या तंत्रज्ञान व प्रसारमाध्यमे यामागे सुद्धा जागतिकीकरणाचाच मोठा हात आहे. हेही या ठिकाणी आपल्याला मान्य करावेच लागेल.

मानवी संस्कृतीचा सगळ्यात मोठा वारसा म्हणजे त्यांची मातृभाषा होय. पिढ्यान्-पिढ्याच भरण पोषण करण्याचे सामर्थ्य भाषेत आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात भाषेसंबंधी काही प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. सर्वच घटकांवर, समाजजीवनावर वेगवेगळे परिणाम याचे होत आहेत. भाषा-संस्कृती यावरील बदलाचा विचार केल्यास असे समजते की इंग्रजी किंवा इतर कोणत्याही ठराविक भाषेमुळेच कोणा एका व्यक्तीची अथवा राष्ट्राची प्रगती होते असे काही नाही. मानवी विकासात भाषा अडथळा ठरत असायची आपण आता तसे चित्र राहिलेले नाही. जागतिकीकरणाने भाषा, साहित्य, संस्कृतीवर प्रचंड परिणाम केले तसेच फायदे देखील बहाल केले आहे.

मानवी संस्कृतीचा विचार करत असता आपले पूर्वीचे राहणीमान आणि आताचे राहणीमान यात खूप मोठा बदल झाल्याचे दिसून येते. आपण पूर्वी वापरत असलेलो आभूषणे, वेशभूषा हे आता वापरत नाही किंवा त्यात बरेच नाविन्य आले आहे. पुढे जाऊन आपले सण-उत्सव याचा विचार केला तर यातही खूप परिवर्तन झाल्याचे दिसते. पूर्वी सणासुदीला सजीव असेल निर्जीव असेल प्रत्यक्ष त्या-त्या वस्तूची आराधना केली जायची पण आता चित्र वेगळे आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम यावर देखील झालेला आहे. आपल्या दिवाळी सणाचेच उदाहरण घ्या. दिवाळीसाठी पूर्वी पारंपारिक पद्धतीने पणती, आकाशदिवे, फटाके, फराळ बनविले जात जागतिकीकरणाचा परिणाम आज आपण बघतोच आहोत काय झाला आहे. असेच चित्र इतर सणांच्या बाबतीतही पाहवयास मिळते. उत्पादनाच्या माध्यमातून का होत नाही पण त्या वस्तू उत्पादक देशाने आपले सण-उत्सव स्वीकारले असे म्हणावे लागेल. किंबहुना उत्पादनाच्या मुळे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष एखाद्या देशाची खाद्य संस्कृती, पोशाख संस्कृती, सणाचे पावित्र जोपासले जातेच. ही संस्कृतीची देवाणघेवाण होणे ती देखील जागतिकीकरणामुळेच शक्य झाली.

आपल्या समाजातील असलेल्या अनिष्ट रूढी परंपरा काही प्रमाणात कमी झाल्या तसेच सामाजिक मागासलेपण, अडाणीपणा देखील काही अंशी जागतिकीकरणाने कमी झाला. आपण स्वीकारलेले पुढारलेपण हे देखील आधुनिकतेचे विशेष म्हणावे लागेल. बऱ्याच वेळा आपले पुढारलेपण हे तकलादूपणाचे ठरते कारण ते फक्त अनुकरणातून आलेले असते. ते आत्मसात करण्यासाठी किंवा अंगीकारण्यासाठी मोठा अवधी लागणारा आहे. ट्रेनमध्ये प्रवास करण्याच्या जपानी प्रवाशाने सुईदोरा घेऊन ट्रेनचे फाटलेले शिट शिवून काढलेली गोष्ट आपण सर्वांनी ऐकलेलीच आहे. यांच्यासारखे स्वयंशिस्त व संस्कृतीचे वाहक होण्याइतपत अजून आपण खूप दूर आहोत. ही दरी निश्चितच जागतिकीकरणाने कमी होऊ शकते अशी आशा ठेवू शकतो.

जगातल्या सगळ्या लहान-मोठ्या समाजांना स्पर्श करणाऱ्या जागतिकीकरणासारख्या प्रक्रियामधून काही उपयुक्त गोष्टी ही अपोआप घडून जातात. विशेषतः परंपरेतून चालत आलेल्या कुचकामी गोष्टी ह्या निमित्ताने आपण फेकून देतो आणि साहित्यातून म्हणा किंवा इतर माध्यमाद्वारे म्हणा परक्या शक्तीनां आपण आपलस करतो. दृष्ट प्रवृत्तीवर मात करण्याची शक्ती, आंतरिक शक्ती सगळ्या परंपरांच्या गाभ्यातच असते. ती फक्त काही निमित्ताची वाट पाहत असते. इंग्रजी संस्कृतीतून आपल्या सुधारणा घडल्या नाहीत, तर इंग्रजी वसाहतवादामुळे आपल्या पोटातून सुधारणा निर्माण झाल्या. हे आपल्याकडेच घडल्याचे आपण बघितले

आहे, वाचले आहे. आजही जागतिकीकरण याच पद्धतीने कार्य करत आहे. या जागतिकीकरणाच्या प्रभावात आपण आपले साहित्य व संस्कृती टिकविण्यासाठी देशीयतेशिवाय दुसरे कोणतेच घेऊ शकत नाही. हेही तितकेच सत्य.

संदर्भ ग्रंथ :

१. वासुदेव वले- जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावरील प्रभाव - प्रशांत पब्लिकेशन्स.
२. भालचंद्र नेमाडे - साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण - लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन.
३. नागनाथ कोत्तापळे - जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य- सायन प्रकाशन.

Pravara Rural Education Society : At the Glance

The keel of Pravara Rural Education Society was laid by founder Chairman Padmashri Vikhe Patil in the year 1964. Pravara Rural Education Society is widely recognized as Rural India's novel Education Society. Today it has blossomed into an ultra-modern and multidimensional education complex. It was Padmashri Vikhe Patil's firm conviction that rural youth play dominant role in the nation building, if they were provided quality education. He also advocated that education of a women mean education of the whole family. He knew that the success of social transformation in rural area depended a good deal on gradual upliftment and active participation of the women folk. In order to accomplish these objectives, Pravara Public School, Pravara Kanya Vidya Mandir, the residential schools were established. Bringing the girls for enrollment was an uphill task. Undaunted in spirit, Padmashri Vikhe Patil went from door to door motivating the parents; and to ease their financial constraints, he founded Late Mrs. Gangubai Eknathrao Vikhe Patil Trust. Similarly he introduced Earn and Learn Scheme to intelligent and needy students pursuing higher studies. Subsequently a chain of several institutions mushroomed in this Pravara region for providing education in Technical, Vocational, Medical streams turning the founder father's dream into a reality.

Late Dr. Eknathrao alias Balasaheb Vikhe Patil was a member of the 14th Lok Sabha of India. He took upon himself the task of translating the dreams of Padmashri into concrete realities by providing dynamic and pragmatic leadership to the society, true to the tradition of illustrious family. Such a visionary who quoted and acted as per his own maxim "Think globally and act locally", was awarded with prestigious civilian award "Padmabhushan" on 31st March 2010 for his outstanding social work.

Pravara Rural Education Society is bound to grow enormously under the dynamic leadership of Hon'ble Namdar Shri. Radhakrishna Eknathrao Vikhe Patil, whose entire life was dedicated to the service of the farmers and the rural community, He persevered to provide them educational facilities, employment, and ushered reforms in the rural agro-industries, water conservation and its distribution, agriculture, financial, and health sectors. Under his dynamic leadership the Pravara Rural Education Society is working earnestly to achieve the goals set by his father.

Starting an educational institution in such a remote place and making it run successfully was a task next to impossible. The challenge was taken by the visionary Padmashri Vikhe Patil and his associates. Further for the Higher Education he started Arts, Science and Commerce College. It was the humble beginning to provide urban amenities to rural area. Many centers of Primary, Secondary and Higher Education in and around, recognizes Pravara as an Educational hub and become a role model of rural educational center in the country.

Literature ₹ 595

ISBN 978-93-94403-00-0

9 789394 403000

Also Available in
e-Book

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

IMPACT OF GLOBALIZATION ON **LANGUAGE** AND **LITERATURE**

Dr. S. R. Jadhav ■ Ms. D. D. Tambe ■ Ms. S. R. Pachore

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

- E d i t o r s -

DR. S. R. JADHAV
MS. D. D. TAMBE
MS. S. R. PACHORE

PRASHANT PUBLICATIONS

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

© Reserved

Publisher | Printer:

Rangrao A Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price

13, April 2022
978-93-94403-00-0
₹ 595/-

Cover Design | Typesetting

Prashant Publications

 Prashant Publications app for e-Books
e -Books are available online at
www.prashantpublications.com / kopykitab.com

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Disclaimer:- The publisher/editor of the book is not responsible for errors in the contents or any consequences arising from the use of information contained in it.

41. वैश्वीकरण के परिपेक्ष्य में अनुवाद का महत्व 244
- प्रा. दिपाली दत्तात्रय तांबे, डॉ. शरद कचेश्वर शिरोळे
42. वैश्वीकरण का हिंदी भाषा पर प्रभाव 251
- सतपाल सिंघ मनमोहन सिंघ कामठेकर
43. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा और साहित्य..... 254
- सौ. मनिषा कल्याण तावरे
44. वैश्वीकरण और भारतीय समाज..... 259
- अनीता विनय कुमार सिंह
45. वैश्वीकरण और भारतीय स्त्री..... 266
- अनुराधा रामकिशन रौंदळे
46. वैश्वीकरण और हिंदी भाषा (यात्रा साहित्य के संदर्भ में) 273
- रेश्मा मारूती कांबळे
47. हिंदी वैश्वीकरण के सन्दर्भ में जनसंचार माध्यम की भूमिका 279
- ऐश्वर्या राजन वाघमारे
48. संजीव के उपन्यास साहित्य में वैश्वीकरण 285
- कु. छाया रत्नाकर पांढरकर

English

49. Globalization and Rootedness: A Reading of Wole Soyinka's Poem Roots..... 291
- Dr. Govind Rasal
50. Social Impact of Globalization In Tagore's the Post Office .. 298
- Dr. M. Sathyaraj
51. Globalisation and Educational Policy Planning 302
- Dr. Prasad R. Dagwale
52. Spatial Restrictions of the Parochial Normative Canons of Society on Female Subjects in Jaishree Misra's Ancient Promises and Kavita Daswani's The Village Bride of Beverly Hills..... 309
- Dr. Siddharth Nathuram Kale, Dr. Sopan Nanasaheb Jadhav

वैश्वीकरण के परिपेक्ष्य में अनुवाद का महत्व

प्रा. दिपाली दत्तात्रय तांबे

हिंदी विभाग प्रमुख,

कला, वाणिज्य, विज्ञान एवं संगणकशास्त्र महाविद्यालय, आश्वी खुर्द

डॉ.शरद कचेश्वर शिरोळे

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,

संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज. मालपाणी वाणिज्य एवं

ब. ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय, संगमनेर, जि. अहमदनगर

वैश्वीकरण की प्रक्रिया में किसी एक भाषा, संस्कृति और पहचान का दूसरी भाषाओं संस्कृतियों की पहचान पर आधिपत्य स्थापित किया जा रहा है। मानवता के समक्ष सबसे बड़ी चुनौती वास्तव में यह है कि वैश्विक स्तर पर अधिकांश बौद्धिक कार्य एक ही भाषा में किए जा रहे हैं। भाषा ने अनुवाद प्रक्रिया को भरपूर प्रभावित किया है और नई पहचान एवं संस्कृति के निर्माण की स्थितियां पैदा की हैं। एकता के परिपेक्ष्य में राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर विभाजन के इस दौर में एकता की कड़ियों को जोड़ने का एक महत्वपूर्ण प्रयास अनुवाद के माध्यम से ही संभव हो सकता है। अनुवाद जिसके द्वारा राष्ट्र की एक सूत्रता को सही दिशा मिलती है। अनुवाद ने संपूर्ण राष्ट्र को एकता के बंधन में बाँध रखा है और राष्ट्रीयता के सूत्रों को विश्रुंखलित होने से रोका है।

साहित्यिक, सांस्कृतिक, सामाजिक परिदृश्य को साहित्यिक गतिविधि के रूप में अनुवाद को बहुत बाद में महत्व मिला। भारतीय संस्कृति की सामाजिक अस्मिता को अनुवाद ने अनगिनत प्रयासों ने क्षेष्टता प्रदान की है। अनुवाद कार्य भारत की बहुआयामी सांस्कृतिक परंपराओं और उपलब्धियों के समन्वय का पर्याय कहा जा सकता है। भारत भूमि पर धार्मिक, वैचारिक, संप्रदायिक, दार्शनिक तथा सांस्कृतिक एकता का संगम हुआ है। समूचे देश की भौगोलिक सीमा में बिखरी सांस्कृतिक विरासतों और जीवन मूल्यों की सामाजिक छवि को अनुवाद प्रक्रिया ने सही दिशा दी है। अनुवाद देश और काल की सीमाओं का अतिक्रमण करने वाला एक महत्तर भाषिक साधन है। विशेष रूप से यह एक औजार या उपकरण है जो भौगोलिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक विभेदों को स्थानीय तथा वैश्विक स्तर दूर करके परस्पर संबंध स्थापित कर सकता है। विश्व की अनग्रित भाषाएँ आज अपनी-अपनी संस्कृतियों और जीवन की विधियों को संचालित कर रही है। इन विविधताओं में समन्वय स्थापित करने का एक मात्र साधन अनुवाद ही है। भाषिक

वैविध्य सांस्कृतिक और सामाजिक वैविध्य को जन्म देता है किन्तु इस वैविध्य को दूर करके विभिन्न सांस्कृतिक परिवेश में सदृश्य पैदा करने की क्षमता केवल अनुवाद में ही निहित है।

व्यक्ति की अभिव्यक्ति किसी भी भाषा में हो सकती है, लेकिन वही अभिव्यक्ति समूचे समाज के लिए उस भाषा विशेष के ज्ञान के बिना संप्रेषणीय नहीं होगी, ऐसी अवस्था में अनुवाद ही वह एकमात्र उपकरण है, जो इस कठिनाई को दूर कर सकता है। अनुवाद ने अध्ययन और अध्यापन को व्यापकता दी है। अनुवाद ने भारतीय साहित्य के अध्येताओं को एक दूसरे के निकट लाने का प्रयास किया है। अनुवाद ने न केवल पाठकीय रूचि को अंतरराष्ट्रीय आस्वाद प्रदान किया है, बल्कि अध्ययन और अनुसंधान को नई दिशाएँ भी दी है। अंतरराष्ट्रीय साहित्य के अध्ययन ने अतीत और वर्तमान को विश्व से परिचित कराया है। सारे संसार की विभिन्न भाषाओं में विभिन्न विधाओं में रचे जा रहे साहित्य के अध्ययन में संलग्न अध्येताओं के शिक्षण में भी अनुवाद की अनवरत भूमिका लक्षित होती है।

भावात्मक एकता की दृष्टि से विश्व समाज भिन्न भिन्न राष्ट्रों, भूखंडों, धर्मों, वर्गों और जातियों में विभक्त है। हर राष्ट्र और समाज से अपनी भाषिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक पहचान होती है। राष्ट्र की पहचान उसकी अपनी राष्ट्रभाषा से होती है इस विभाजित मानव समुदाय को भावात्मक और भावनात्मक धरातल पर जोड़कर उनके मध्य बनी हुई विषमता की खाई को मिटाना ही अनुवाद का प्रधान लक्ष है। इस लक्ष्य की प्राप्ति के लिए अनुवाद एक सेतु बन गया है। इस विभाजक अंतराल को खत्म कर विभिन्न संस्कृतियों में भावात्मक एकता स्थापित करने के लिए अनुवाद एक सशक्त साधन के रूप में उपलब्ध है। राष्ट्रीय, भौगोलिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक और अलगाव को खत्म कर भावात्मक एकीकरण के लिए अनुवाद की उपयोगिता आज विश्व स्तर पर सिद्ध हो चुकी हैं। भाषिक विभिन्नता की दरार भी अनुवाद से ही मिटाई जा सकती है इसीलिए अनुवाद को एक सशक्त सेतु माना गया है। भावात्मक एकता से मनुष्य में सहृदयता का विकास और मानव जाति का कल्याण संभव है। अनुवाद की सांस्कृतिक विरासत को साहित्य के माध्यम से समझकर सहिष्णुता का संवर्धन किया जा सकता है। समाज में व्याप्त भाषिक विभाजन से उत्पन्न खाई को मिटाने तथा भिन्न भिन्न संस्कृतियों के भावात्मक एकीकरण के लिए अनुवाद एक असाधारण खोज है।

संचार क्रांति-नई शताब्दी के आरंभ के साथ विश्व राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक सांस्कृतिक परिस्थितियाँ तेजी से बदली है। आज विश्व में सभी देशों के बीच परस्पर वर्चस्व की होड़ लगी है। सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी में आए विकास

ने पूरे विश्व को अपनी जेब में ले लिया है। ऐसी स्थिति में अनुवाद की विश्व की विभिन्न संस्कृतियों के बीच संचार स्थापित करने, मानव सभ्यताओं के निर्माण और संरक्षण में महत्वपूर्ण भूमिका है। संचार-क्रांति ने विश्व को विश्व ग्राम में बदलकर रख दिया है दुनियाँ सिमट गई। संचार क्रांति ने मनुष्यों को उपग्रहों के माध्यम से जोड़ दिया है। आज घर बैठे हज़ारों मील दूर स्थित लोगों से पलक झपकते ही सीधे संपर्क साधा जा सकता है। मानव जीवन में एक सम्पूर्ण क्रांति आ गयी है। भौगोलिक दूरियाँ समाप्त हो गई हैं। संचार क्रांति ने विभिन्न भाषा भाषियों को परस्पर जोड़ने के वैज्ञानिक उपकरण दिए लेकिन भाषिक विभेद को दूर करने लायक नहीं है। इस भाषिक विभेद और भिन्नता को दूर करने का एक मात्र उपाय अनुवाद ही है। अंतः संचार क्रांति का प्राण तत्व अनुवाद ही है। भाषाओं की बहुल स्थिति में सामंजस्य पैदा करने वाला एक मात्र माध्यम अनुवाद है। भाषिक विभेद को अनुवाद के माध्यम से दूर किया जा सकता है। विश्व के सिमटते हुए मानचित्र भौगोलिक दूरियाँ जैसे समाप्त हो रही है वैसे ही अनुवाद के द्वारा भाषिक दूरियाँ भी खत्म हो सकती हैं। विविधता में एकता लाने के लिए सांस्कृतिक साहित्यिक और राष्ट्रीय गठबंधन की संकल्पना में अनुवाद सबसे महत्त्वपूर्ण कड़ी है।

अनुवाद ने प्रत्येक संचार माध्यमों का कार्य आसान किया है तथा उत्सुकता लाने के प्रयास में भी है छोटे गाँवों और कस्बों से लेकर शहरों और महानगरों तक अनुवाद, संचार के किसी न किसी साधन के साथ उपलब्ध है। अनुवाद ने संचार माध्यमों तकनीकी युग में नयापन का सूत्रपात किया है। आज का युग संचार क्रांति का युग है। टीवी, रेडियो, इंटरनेट, समाचार पत्र-पत्रिकाएँ फिल्म ये सब आज मानव जीवन के अनिवार्य अंग बन गए हैं। विश्व में आज हर देश और हर समाज में इनका प्रवेश हो गया है। आज समाचार चौबीसों घंटे प्राप्त होते हैं। टीवी के चैनल और रेडियो के कार्यक्रम बीबीसों घंटे चलते हैं। समाचार पत्र के एकाधिक संस्करण हर रोज निकाले जाते हैं। सम्पन्न देशों में रात्रि संस्करण भी होते हैं अर्थात् जनसंचार के माध्यम हमेशा कार्यरत रहते हैं। स्रोत भाषाओं में एकत्रित सामग्री का अनुवाद करके उनका प्रसारण किया जाता है। आज विश्व के संचार बाजार में असंख्य अनुवादक निरंतर कार्य कर रहे हैं, जिनके द्वारा संसार के हर कोने का समाचार कुछ ही क्षणों में विश्व के अन्य हिस्सों में हर भाषा में अविलंब पहुँचता है। यदि अनुवाद जैसी प्रक्रिया न होती तो संचार क्रांति भी संभव नहीं होती मीडिया ने नई शताब्दी में मानव जीवन में उथल पुथल मचा दी है।

अनुवाद ने राष्ट्रों की राजनीति को प्रभावित किया है। राष्ट्रों के प्रमुख अपने वक्तव्यों को अपनी भाषा में प्रस्तुत करते हैं, तो उन्हें सारा विश्व अनुवाद के ही

माध्यम से समझ पाता है। और तत्काल उस पर अपनी प्रतिक्रिया दर्ज करता है। संयुक्त राष्ट्र संघ जैसे अंतर्राष्ट्रीय मंच से राष्ट्रों के प्रतिनिधियों के भाषण तत्काल अनुवाद द्वारा विश्व की सभी भाषाओं में उपलब्ध कराया जाता है। इसमें दूरसंचार के माध्यमों की भूमिका महत्वपूर्ण है। कार्यक्रमों के सीधे प्रसारण के लिए संचार माध्यमों के द्वारा प्रयुक्त अत्याधुनिक तकनीक जिम्मेदार है जो इस तरह के उपकरण तैयार कर विश्व को तत्काल जोड़ती है। अनुवाद के बिना हम विभिन्न देशों में होने वाले परिवर्तनों को वहाँ की सामाजिक आर्थिक और सांस्कृतिक स्थितियों में होने वाले बदलावों को कदापि नहीं आत्मसात कर पाते।

भारतीय सद्भावना की जब हम बात करते हैं तो अनुवाद की तरफ हमारा ध्यान जाना स्वभाविक है। दरअसल अनुवाद वह साधन है जो भाषायी सद्भावना की अवधारणा को न केवल पुष्ट करता है अपितु भारतीय साहित्य एवं अस्मिता को गति प्रदान करने वाला एक सशक्त और आधारभूत माध्यम है। यह एक ऐसा कार्य है जो भारतीय साहित्य की अवधारणा से हमें परिचित कराता है। देश की साहित्यिक-सांस्कृतिक विरासत के दर्शन अनुवाद से ही संभव हैं। आज यदि भारतीय भाषाओं के कई यशस्वी लेखकों की रचनाएँ अनुवाद के ज़रिए हम तक नहीं पहुँचती तो भारतीय साहित्य संबंधी हमारा ज्ञान कितना सीमित कितना क्षुद्र होता इसका सहज ही अनुमान लगाया जा सकता है। अनुवाद के माध्यम से ही हमें विश्व साहित्य को पढ़ने की सुविधा प्राप्त होती है। अनुवाद के बिना हम इस धरोहर को जानने से वंचित रह जाते।

आज मनुष्य पहले से कहीं अधिक जिज्ञासु और शोधपरक हो गया है मनुष्य की जिज्ञासाओं का समाधान अनुवाद द्वारा प्राप्त सामग्री के अध्ययन से ही संभव है। किसी भी व्यक्ति के लिए संसार की सारी भाषाओं को सीखना संभव नहीं है लेकिन विभिन्न भाषाओं में रचित साहित्य एवं अन्य सामग्री का उपयोग हर व्यक्ति अनूदित पाठ के माध्यम से कर सकता है अनुवाद ने आज अभिव्यक्ति की सीमाओं का विस्तार किया है। अनुवाद वर्तमान काल की अनिवार्य आवश्यकता है। भारत जैसे विकासशील देश में अनुवाद की स्थिति काफी अलग है। बहुभाषी देश होने के कारण यहाँ अनुवाद कार्य बहुत ही महत्त्वपूर्ण है। विभिन्न भारतीय भाषाओं के प्राचीन और आधुनिक साहित्यों के आदान-प्रदान का प्रमुख सूत्र अनुवाद ही है।

आज का युग संचार के क्षेत्र में कंप्यूटर की प्रधानता का युग है। अनुवाद प्रक्रिया को सुगम और अत्यधिक गतिशील बनाने के लिए कंप्यूटर के प्रयोग की दिशा में अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर अनुसंधान हो रहे हैं। कंप्यूटर द्वारा किया गए अनुवाद को मशीन अनुवाद कहा जाता है। विश्व की अग्रणी कंप्यूटर संस्थाएँ आज हर तरह

के पाठ के अनुवाद के लिए कंप्यूटर का प्रयोग सफलतापूर्व कारगर तरीके से करने के लिए प्रयासरत हैं। वह दिन दूर नहीं जब विश्व की सभी भाषाओं अंतर भाषिक अनुवाद मशीन दूसरा संभव हो जाएगा आज कंप्यूटर साधित अनुवाद कुछ सीमित २० प्रकार्यों के लिए किया जा रहा है। सीमित शब्दावली के साथ विशेष क्षेत्रों में कंप्यूटर अनुवाद किया जा रहा है इसके लिए विशेष रूप से कृत्रिम बुद्धि का विकास किया जा रहा है।

शिक्षा और अनुसंधान-अनुवाद की सबसे अधिक उपयोगिता वैश्वीकृत परिदृश्य में शिक्षा और अनुसंधान के क्षेत्र में अति महत्वपूर्ण है। शिक्षा के क्षेत्र में ज्ञान और विज्ञान की सामग्री को अंतर्राष्ट्रीय धरातल पर विश्व के सभी देश और शिक्षण संस्थाएँ आपस में बाँटती हैं। यह आदान-प्रदान अनुवाद के माध्यम से ही होता है। अनुसंधान के परिणामों को अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर आपस में अनुवाद के द्वारा ही साझा करते हैं। मनुष्य के कल्याण के लिए विश्व भर में जो भी शोध और अनुसंधान हो रहे हैं जिनमें असंख्य वैज्ञानिक कार्यरत हैं उनके नतीजे सभी मानव जाति तक पहुँचाने का काम अनुवाद द्वारा ही संभव है। उनकी जानकारी विभिन्न देशों के नागरिकों को स्थानीय भाषा में दी जाती है जिसके पीछे विशेषज्ञ अनुवादकों का परिश्रम रहता है। मानवता की दृष्टि से सभी देशों-प्रदेशों के मनुष्य मूलतः एक हैं पर भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आर्थिक, और भाषिक सीमाएँ उन्हें एक दूसरे से अलग कर देती हैं। इनमें भाषा की सीमा सबसे बड़ी सीमा है। विदेशों की बात तो दूर अपने ही देश में विभिन्न प्रदेशों के लोग एक-दूसरे की भाषा न समझने के कारण एक-दूसरे से अजनबी हो जाते हैं। मानव-मन स्वभावतः सीमाओं में बंधकर रु नहीं रहना चाहता बल्कि वह इन सीमाओं को लाँघकर विश्व भर में व्यापने के लिए तड़पता रहता है। भाषा की सीमाओं को लाँघने का सबसे बड़ा माध्यम अनुवाद है। भाषा के आविष्कार के बाद जब मनुष्य समाज का विकास विस्तार होता चला गया और सम्पर्कों एवं आदान-प्रदान की प्रक्रिया को अधिक फैलाने की आवश्यकता अनुभव की जाने लगी तो अनुवाद ने जन्म लिया। इन दिनों अनुवाद सेवाओं की माँग काफी बढ़ी है। अनुवाद की जरूरत केवल साहित्य तथा अंतःसांस्कृतिक कार्यकलापों के संवर्द्धन के लिए नहीं है बल्कि यह तकनीक एवं स्थानिकीकरण की प्रक्रिया के अभिन्न अंग बन चुके वैश्वीकरण के परिदृश्य में कदम से कदम मिलाकर चलने के लिए भी एक अत्यावश्यक साधन है।

सुख और दुःख की भाँति मनुष्य ज्ञान को भी दूसरों के साथ बाँट लेना चाहता है। जो वह स्वयं जानता है उसे दूसरों तक पहुँचाना चाहता है और जो दूसरे जानते हैं उसे स्वयं जानना चाहता है। इस प्रक्रिया में भाषा की सीमाएँ उसके आड़े आती हैं। इसीलिए अनुवाद वैश्वीकरण और तकनीक के आपसी संबंध से आज

ज्ञान विज्ञान के विकास और प्रसार का अनिवार्य साधन बन गया है। अनुवाद के माध्यम से अपनी भाषा में अन्य भाषाओं की कृतियों को पढ़ने का अवसर मिलने पर व्यक्ति सहज ही इस निष्कर्ष पर पहुँचता है कि भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक और भाषागत सीमाएँ स्वाभाविक नहीं बल्कि मनुष्य निर्मित ७ कृत्रिम सीमाएँ हैं। वस्तुतः मानव समाज एक है। भाषा हमारे विचारों एवं भावनाओं का अनुवाद कही जा सकती है। जो हम सोचते हैं, वह शब्दों के माध्यम से लेखन में समेटने का प्रयास करते हैं। भाषा किसी हद तक ही हमारे विचारों को पकड़ पाती है। संसार में जितनी भाषाएँ मौजूद हैं उन सभी भाषाओं में सारी ज्ञान-विज्ञान की सामग्री स्थानीय भाषाओं में उपलब्ध हो रही है और इसका श्रेय अनुवाद को ही जाता है।

राष्ट्रीय एकता आज की अनिवार्य आवश्यकता है। भारत जैसे बहुभाष देश के लिए अनुवाद अत्यंत प्रभावी और उपयोगी माध्यम है जिससे कि देश में भाषिक विभेद को दूर करके जन सामान्य में परस्पर एक दूसरे की भाषा और संस्कृति के प्रति सद्भावना जागृत हो सके। अनुवाद जैसे सशक्त और कारगर माध्यम की आवश्यकता सबसे अधिक भारत को ही है भारतीय प्रादेशिक और क्षेत्रीय भाषाओं को एक दूसरे के निकट लाने का काम व्यवहारिक माध्यम अनुवाद ही है। राष्ट्रीय एकात्मकता के लिए भारतीय भाषाओं में उपलब्ध साहित्य का अनुवाद हिंदी और हिंदी साहित्य का इतर भारतीय भाषाओं में अनुवाद राष्ट्रीय हित में आवश्यक है स्वैच्छिक रूप से भाषा-प्रेमी विद्वान अपनी अभिरुचि के अनुकूल साहित्यिक अनुवाद के कार्य में संलग्न हैं लेकिन अनुवाद के क्षेत्र को सुसंगठित होने की आवश्यकता है। भारत में अनुवाद कार्य राष्ट्रीय स्तर पर सरकारी और गैरसरकारी संस्थाओं के द्वारा संगठित रूप से आयोजित करने की नितांत आवश्यकता है। विविधताओं से युक्त भारत जैसे बहुभाषा-भाषी देश में एकात्मकता की परम आवश्यकता है और अनुवाद साहित्यिक धरातल पर इस आवश्यकता की पूर्ति में महत्वपूर्ण भूमिका निभाने में सक्षम है। अनुवाद वह सेतु है जो साहित्यिक आदान - प्रदान भावनात्मक, एकात्मकता भाषा समृद्धि तुलनात्मक अध्ययन तथा राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय साहित्य जगत से जोड़ता है।

बाज़ारवाद और अनुवाद-आज जबकि पूरी दुनिया में अपनी पहुँच रखने वाली कम्पनियों स्थानीय भाषा में अपने ग्राहकों से सम्पर्क करना चाहती हैं तो अनुवाद कार्य की भूमिका और भी अधिक महत्वपूर्ण हो उठती भूमंडलीकृत परिदृश्य में भाषा की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। बहुराष्ट्रीय कम्पनियों ने इस बात का सर्वेक्षण किया और वे इस निष्कर्ष पर पहुँची है कि यदि हमे अपना माल ज्यादा लोगों को पहुँचाना है तो वहीं की भाषा में उत्पादों की जानकारी देनी होगी। यही कारण है कि आज विदेशी कम्पनियों ने अपने उत्पादों के प्रचार-प्रसार के

लिए अनुवाद को अपनाकर भारतीय भाषाओं में अपने उत्पादों की जानकारी देना शुरू कर दिया है। भारत में वैश्वीकरण की बाजारवादी नीति के अंतर्गत बड़ी तेजी से आर्थिक विकास हो रहा व्यापार एवं वाणिज्य का क्षेत्र सबसे बड़ा क्षेत्र है जहां अनुवाद की सर्वाधिक मांग है। भारत जैसे बहुभाषी देश में विदेशी और स्वदेशी उत्पादों की बिक्री केवल किसी एक भाषा के माध्यम नहीं की जा सकती। भाषा सम्प्रेषण का माध्यम होती है किसी भी उत्पाद को बेचने के लिए विज्ञापन प्रणाली के द्वारा उस उत्पाद का प्रचार किया जाता है यह प्रचार सामग्री अनेक भाषाओं में पेशेवर विज्ञापन विशेषज्ञ तैयार करते हैं। विज्ञापन का बाजार अनुवाद पर ही आधारित होता है। विश्व का सारा बाजार अनुवाद पर आश्रित है ये अनुवाद स्वदेशी और विदेशी भाषाओं में भी करवाए जाते हैं। इस कार्य के लिए निजी क्षेत्र में बड़ी विज्ञापन कंपनियाँ बाजार में उतर गई हैं इस तरह अनुवाद का भी एक बहुत बड़ा है जो कि करोड़ों रुपयों व्यापार करता है विज्ञापन जगत में अंतर्राष्ट्रीय धरातल पर अनुवाद भी एक उद्योग के रूप में उभरा है।

भारत में साहित्येतर अनुवाद की भी बहुत अधिक आवश्यकता है, साहित्येतर अनुवाद की आवश्यकता विभिन्न कामकाज के क्षेत्रों के लिए उपयोगी होता है। भाषा की प्रयोजनमूलकता उसके विभिन्न प्रकार्यात्मक अनुप्रयोगों से ही आँकी जा सकती है। भारत अंग्रेजी और भारतीय भाषाओं के मध्य अनुवाद की आवश्यकता अधिक है, क्योंकि देश में कामकाज की व्यवहारिक भाषा अंग्रेजी है इसलिए काम काज के क्षेत्र में प्रयुक्त अंग्रेजी की अभिव्यक्तियों को जन सामान्य के लिए बोधगम्य बनाने के लिए अनुवाद का आश्रय लेना पड़ता है। आज के तेजी से बदलते हुए अंतर्राष्ट्रीय परिवेश में अनुवाद की भूमिका बहुआयामी है भाषा जिस तरह से सम्प्रेषण का माध्यम है अनुवाद भी उसी सम्प्रेषण को सार्थक और सशक्त बनाने का सहायक औज़ार है। आज वैश्वीकरण के दौर में बहुभाषी होना समय की आवश्यकता है और बहु-भाषिकता को समन्वय के सूत्र में बांधने के लिए अनुवाद की आवश्यकता अपरिहार्य है।

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. हिंदी का वैश्विक परिदृश्य-पंडित बन्ने
२. वैश्वीकता के परिप्रेष्य में संचारमाध्यम, साहित्य और संस्कृति-डॉ.विजय महादेव गाडे
३. डॉ. रीतारानी पालीवाल, अनुवाद की सामाजिक भूमिकाएं हिंदी
४. संपादक डॉ बालेन्दु शेखर तिवारी, अनुवाद विज्ञानए प्रकाशन संस्थानए
५. डॉ माणिक मृगेश, भूमंडलीकरण निजीकरण व हिंदी वाणी प्रकाशन
६. डॉ.आरसू साहित्यानुवाद : संवाद और संवेदनाए

About the Editors

Dr. S. R. Jadhav

M.A., Ph.D.

Head, Department of Marathi,
Arts Commerce Science and
Computer Science College, Ashwi K. D.

Ms. D. D. Tambe

M.A. NET

Head, Department of Hindi,
Arts Commerce Science and
Computer Science College, Ashwi K. D.

Ms. S. R. Pachore

M.A. NET

Head, Department of English,
Arts Commerce Science and
Computer Science College, Ashwi K. D.

Pravara Rural Education Society : At the Glance

The keel of Pravara Rural Education Society was laid by founder Chairman Padmashri Vikhe Patil in the year 1964. Pravara Rural Education Society is widely recognized as Rural India's novel Education Society. Today it has blossomed into an ultra-modern and multidimensional education complex. It was Padmashri Vikhe Patil's firm conviction that rural youth play dominant role in the nation building, if they were provided quality education. He also advocated that education of a women mean education of the whole family. He knew that

the success of social transformation in rural area depended a good deal on gradual upliftment and active participation of the women folk. In order to accomplish these objectives, Pravara Public School, Pravara Kanya Vidya Mandir, the residential schools were established. Bringing the girls for enrollment was an uphill task. Undaunted in spirit, Padmashri Vikhe Patil went from door to door motivating the parents; and to ease their financial constraints, he founded Late Mrs. Gangubai Eknathrao Vikhe Patil Trust. Similarly he introduced Earn and Learn Scheme to intelligent and needy students pursuing higher studies. Subsequently a chain of several institutions mushroomed in this Pravara region for providing education in Technical, Vocational, Medical streams turning the founder father's dream into a reality.

Late Dr. Eknathrao alias Balasaheb Vikhe Patil was a member of the 14th Lok Sabha of India. He took upon himself the task of translating the dreams of Padmashri into concrete realities by providing dynamic and pragmatic leadership to the society, true to the tradition of illustrious family. Such a visionary who quoted and acted as per his own maxim "Think globally and act locally", was awarded with prestigious civilian award "Padmabhushan" on 31st March 2010 for his outstanding social work.

Pravara Rural Education Society is bound to grow enormously under the dynamic leadership of Hon'ble Namdar Shri. Radhakrishna Eknathrao Vikhe Patil, whose entire life was dedicated to the service of the farmers and the rural community, He persevered to provide them educational facilities, employment, and ushered reforms in the rural agro-industries, water conservation and its distribution, agriculture, financial, and health sectors. Under his dynamic leadership the Pravara Rural Education Society is working earnestly to achieve the goals set by his father.

Starting an educational institution in such a remote place and making it run successfully was a task next to impossible. The challenge was taken by the visionary Padmashri Vikhe Patil and his associates. Further for the Higher Education he started Arts, Science and Commerce College. It was the humble beginning to provide urban amenities to rural area. Many centers of Primary, Secondary and Higher Education in and around, recognizes Pravara as an Educational hub and become a role model of rural educational center in the country.

Literature ₹ 595

ISBN 978-93-94403-00-0

9 789394 403000

Also Available in
e-Book

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

IMPACT OF GLOBALIZATION ON **LANGUAGE** AND **LITERATURE**

Dr. S. R. Jadhav ■ Ms. D. D. Tambe ■ Ms. S. R. Pachore

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

- E d i t o r s -

DR. S. R. JADHAV
MS. D. D. TAMBE
MS. S. R. PACHORE

PRASHANT PUBLICATIONS

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

© Reserved

Publisher | Printer:

Rangrao A Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price

13, April 2022
978-93-94403-00-0
₹ 595/-

Cover Design | Typesetting

Prashant Publications

 Prashant Publications app for e-Books
e-Books are available online at
www.prashantpublications.com / kopykitab.com

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Disclaimer:- The publisher/editor of the book is not responsible for errors in the contents or any consequences arising from the use of information contained in it.

27. वैश्वीकरण से प्रभावित मानवी जीवन
(उपन्यास 'उत्कोच' के विशेष संदर्भ में) 175
- डॉ. संदिप तपासे
28. वैश्वीकरण और जनसंचार माध्यम 182
- डॉ. पूनम जिभाऊ बोरसे
29. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में उपन्यास - 'अकेला पलाश' 188
- डॉ. सरला सुर्यभान तुपे
30. वैश्वीकरण : पर्यावरण संरक्षण तथा संवर्धन
('अभंगवाणी' के संदर्भ में...) 194
- डॉ. प्रविण मन्मथ केंद्रे
31. वैश्वीकरण की आंधी से उजड़ी असुर जाती 199
- प्रा. देशमुख शहेनाज अ. रफिक
32. आधुनिक परिदृश्य में संचार माध्यमों में हिंदी का प्रयोग 204
- प्रा. अनिल उत्तम पारधी
33. वैश्वीकरण के युग में हिंदी भाषा 208
- डॉ. प्रवीण तुलशीराम तुपे
34. वैश्वीकरण और हिंदी भाषा 213
- प्रा. सोनाली रामदास हरदास
35. वैश्वीकरण और जनसंचार माध्यम 216
- डॉ. शिला महादू घुले
36. 'वैश्वीकरण का हिंदी भाषा पर प्रभाव' 221
- प्रा. सुनील चांगदेव काकडे
37. वैश्वीकरण और हिंदी भाषा 224
- प्रा. संतोष अंबादास बावणे
38. बीसवीं सदी के अंतिम दशक के हिंदी और मराठी के सामाजिक
नाटकों में चित्रित जातीय संघर्ष 227
- डॉ. राहुल मराठे
39. वैश्वीकरण की परिभाषा एवं स्वरूप 235
- डॉ. बाळासाहेब धोंडीराम बाचकर
40. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में उदय प्रकाश का साहित्य 240
- डॉ. शरद कचेश्वर शिरोळे, प्रा. दिपाली दत्तात्रय तांबे

वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में उदय प्रकाश का साहित्य

डॉ. शरद कचेश्वर शिरोळे

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,

संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज. मालपाणी वाणिज्य एवं
ब.ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय, संगमनेर, जि. अहमदनगर

प्रा. दिपाली दत्तात्रय तांबे

हिंदी विभाग प्रमुख,

कला, वाणिज्य, विज्ञान एवं संगणकशास्त्र महाविद्यालय, आश्वी खुर्द

वर्तमान में समाज वैश्वीकरण के प्रभाव में पल-बढ़ रहा है। परिणाम स्वरूप समाज में तेजी से परिवर्तन हो रहा है। इस परिवर्तन को मूल्य परिवर्तन भी हम कह सकते हैं। हिंदी साहित्य विश्व में उदय प्रकाश ऐसे साहित्यकार है, जिन्होंने अपनी तमाम कहानियों के माध्यम से समाज की वास्तविकता सामने लायी है। वैश्वीकरण आधुनिकता तथा विकास की विभिन्न अवधारणाओं ने देश में उपभोक्तावादी संस्कृति को जन्म दिया है। इसी उपभोक्तावादी संस्कृति ने हमारे समाज सभ्यता तथा संस्कृति को केवल प्रभावित ही नहीं किया बल्कि भारतीय संस्कृति को परिवर्तित कर दिया है। वैश्वीकरण का अर्थ है - विश्व की सभी अर्थव्यवस्थाओं को जोड़ देना और एक नई वैश्वीक अर्थव्यवस्था और संस्कृति का निर्माण करना। इस प्रकार वैश्वीकरण से उपभोक्तावादी संस्कृति और मूल्यों का जन्म हुआ। उदय प्रकाश ने पॉल गोमरा का स्कूटर, पीली छतरी वाली लड़की, वारेन हेस्टिंग्स का सांड जैसी कहानियों के माध्यम से उपभोक्तावादी संस्कृति एवं उसके परिणामों को उजागर किया है। उदय प्रकाश ने अपनी कहानियों में वैश्वीकरण का जो चित्र प्रस्तुत किया है। वह अन्य साहित्यकारों में कम नजर आता है।

वैश्वीकरण की प्रक्रिया ने हमें समूचे विश्व के साथ चलना सिखाया है। वर्तमान में हमारी सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक व्यवस्था से लेकर भाषा संस्कृति तक वैश्वीकरण के अभिलक्षणों का प्रभाव दिखाई देता है। हिंदी भाषा की नई दिशाओं तथा साहित्य की प्रवृत्तियों पर इसका सीधा प्रभाव परिलक्षित हो रहा है। आज हिंदी जन-सामान्य उपभोक्ता की भाषा बनी हुई है। वर्तमान हिंदी साहित्य सूचना प्रौद्योगिकी, डिजिटल क्रांति तथा अंतरजाल के संपर्क से वैश्वीकरण की व्यापकता का लाभ उठा रहा है। आज संसार की किसी भी भाषा में प्रकाशित साहित्य तत्काल अनुवाद होकर पाठकों तक पहुँच रहा है। व्यापारिक और तकनीकी सुविधाओं के कारण देश तरक्की कर रहा है। आर्थिक उद्देश्यों के पूर्ति के लिए वैश्वीकरण के

कारण नये विश्व बाजार का निर्माण हुआ है। उदय प्रकाश ने वैश्वीकरण के नाम पर बेनकाब होती समाज की सच्चाई पर प्रहार किया है। उन्होंने अपनी कहानियों के माध्यम से कई ज्वलंत समस्याओं को स्पष्ट किया है। जो वैश्वीकरण के विकृत रूप को प्रस्तुत करती है। आज जिस वैश्वीकरण और उपभोक्तावाद से सामान्य मनुष्य प्रभावित है, उसका प्रभाव उदय प्रकाश के रचनाओं की अन्तर्वस्तु में समाहित है। उनके द्वारा लिखित 'पॉल गोमरा का स्कूटर', 'वारेन हेस्टिंग्स का साँड', 'और अंत में प्रार्थना', मोहनदास आदि कहानियों में वैश्वीकरण का चित्रण दृष्टव्य है। उदय प्रकाश की पॉल गोमरा का स्कूटर कहानी रामगोपाल सक्सेना से पॉल गोमरा बने एक सामान्य मनुष्य की कहानी है। वैश्वीकरण के कारण पश्चिमी देशों की सभ्यता का उस पर प्रभाव पड़ता है और वह अपना नाम बदल लेता है। वह यहाँ पर भी नहीं रुकता। अपने आप को विशेष बताने के लिए वह एक स्कूटर खरीदता है। परंतु वहीं उसके विक्षिप्तता का कारण बनता है। उन्हें स्कूटर चलाने नहीं आती। पॉल गोमरा के आस-पड़ोस की औरते उनकी पत्नी का मजाक उड़ाती स्कूटर का इस तरह निठला खड़ा रहने से उन्हें कई तरह के अप्रिय सवालों का सामना करना पड़ता। उदय प्रकाश लिखते हैं - क्या आपके पति आजकल दफ्तर नहीं जाते? बीमार है? ये स्कूटर भई है किसका? जब चलाना ही नहीं आता था, तो पैसा फूँकने की क्या जरूरत थी? वगैरह। उदय प्रकाश ने इस कहानी के माध्यम से पश्चिमी सभ्यता का अनुकरण करनेवाले जनमानस की पोल खोल दी है। वैश्वीकरण के इस दौर में पैसा ही सबसे बड़ा मूल्य बन गया है। आज हर रिश्ता आर्थिक बुनियाद पर टिका हुआ है। पैसों का महत्व बढ़ जाने के कारण रिश्तों में दरारे पड़नी लगी। यह जीवन की भयावह त्रासदी क्रूरता और विसंगतिपूर्ण स्थितियों को सामने लाती है।

वैश्वीकरण के इस दौर में बाजारवाद का प्रभाव बढ़ रहा है। समकालीन समाज बाजारवाद के घेरे में आया है। बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ अपना माल बेचने के लिए मनुष्य को मनुष्य न समझकर वस्तु समझ रही है। आधुनिकीकरण के साथ पाश्चात्य संस्कृति का अनुकरण बाजारवाद से प्रभावित दिखाई दे रहा है। बाजारवाद के जरिये जिस नये समाज की संरचना होती रही है, उसमें पूँजी तथा संस्कृति की मिलावट स्पष्ट रूप से दिखाई दे रही है। बाजार आज प्रमुख भूमिका में है, इसीलिए धन की आवश्यकता बढ़ी है। परंतु हमें यह भी याद रखना चाहिए की हम जिस दौर से गुजर रहे हैं, यहाँ बाजार का मतलक केवल बेचना या खरीदना नहीं है। उपभोक्तावाद के कारण आज विश्वबाजार संगठन ने पूरे संसार को एक बाजार में बदल दिया है। औरत को मॉडल के रूप में देखा जा रहा है। अपनी वस्तु की खपत के लिए औरत के न्यूड सीन दिखाकर ग्राहक को आकर्षित किया जाता है। एक

ओर उपभोक्ता वर्ग को आकर्षित किया जा रहा है तो दूसरी ओर नारी को विज्ञापन के क्षेत्र में घसीट लिया जा रहा है। उदय प्रकाश की पॉल गोमरा की स्कूटर कहानी में बाजारवाद की चकाचौंध का चित्रण है। उदय प्रकाश लिखते हैं - बाजार अब सभी चीजों का विकल्प बन चुका था। शहर गाँव, कस्बे बड़ी तेजी से बाजार में बदल रहे थे। हर घर दुकान में तब्दील हो रहा था। बाप अपने बेटे को इसलिए घर से निकालकर भगा रहा था, कि वह बाजार में कहीं फिट नहीं बैठ रहा था। पत्नियाँ अपने पतियों को छोड़-छोड़कर भाग रही थी क्योंकि बाजार में उनके पतियों की कोई खास माँग नहीं थी औरत बिकाऊ और मर्द कमाऊ का महान् चकाचक युग आ गया था।² वास्तव में बाजारवाद के कब्जे के कारण समाज में बहुत सारे परिवर्तन आ रहे हैं। बाजारवाद पारिवारिक रिश्तों के बीच की रागात्मकता को निरंकुश और निर्मम तरह से कुचल रहा है। उत्तर-आधुनिक उपभोक्तावाद कहानी उपभोक्तावादी मनुष्य की त्रासदी बयान करती है। यहाँ कुत्ते को प्रतीक बनाकर बाजारवाद के प्रभाव को व्यक्त किया है। कुत्ते के पूँछ में पटाखों की लड़ी बाँधकर उसे जला दिया जाता है। पटाखों के फूटने से कुत्ता होशोहवास खो कर चीखता भाँकता, रोता गिरता भागता है। कुत्ता जब विनायक दत्तात्रेय के पास से गुजरता है, तो वह उसके सामने हड्डी के टुकड़े फकते हैं। उदय प्रकाश लिखते हैं- एक तरफ लालच में कुत्ता हड्डी चबा रहा था, दूसरी तरफ पूँछ में पटाखों के लगातार फूटने की वजह से चीख-पुकार भी मचा रहा था।³ उदय प्रकाश यहाँ उपभोक्तावादी मनुष्य की बात करते हैं। यह एक जीवन की त्रासदी है कि उसे एक तरफ सुविधाएँ दी जाती है तो दूसरी ओर उसका शोषण किया जाता है। 'मैंगोसिल' कहानी में उदय प्रकाश बाजारवाद के प्रभाव को प्रस्तुत करते हैं। घर आज दुकान में तब्दील हो रहा है। घरों का बाजार के रूप में बदलने का बड़ा कारण मनुष्य की असीम इच्छाएँ हैं। घरों में दुकानों का बनना, ब्यूटी पार्लर खोलना, टिफिन व्यवस्था करना, तरह-तरह के कोर्स सिखाना बाजारवाद का परिणाम है। उदय प्रकाश लिखते हैं- "जहांगीरपुरी, मंगोलपुरी लोनी, नजफगढ़, हरिनगर, जियासराय, बेरसराय, कडकडडूमा जैसे सैकड़ों गावों का अस्तित्व ही मिट गया। जहां-जहां वे हुआ करते थे, वहां शॉपिंगमाल, मल्टीप्लेक्स, होटल बने है।"⁴

वर्तमान में हम जिस दुनिया में रहते हैं, उसमें सब कुछ अपना होकर भी अपना नहीं लगता है। वैश्वीकरण ने भले ही पूरी दुनिया को इतने समीप लाकर खड़ा कर दिया है, कि हम सिमट कर एक गाँव में तब्दील हो रहे हैं। परंतु वास्तव में हम समीप आ रहे हैं क्या? क्या लाए जा रहे हैं यह महत्वपूर्ण सवाल है। उदय प्रकाश की कहानी या इसी वास्तविकता उनसे हमें परिचित करवाती है। लेखक ने

पात्रों के माध्यम से वैश्वीकरण तथा उससे उत्पन्न ना समस्याओं को समाज के सामने लाने का प्रयास किया है।

निष्कर्ष के रूप में सकते हैं- वैश्वीकरण ने हमारे भाव, भाषा और संस्कृति को भी बदल कर रख दिया है। बाज़ार ने 'भाषा' रूपी संस्कार को पूरी तरह बदल दिया है। बाज़ार ने जिस नई भाषा को गढ़ा है, उसका असर वर्तमान समाज पर भी पड़ा है, उसे उदय प्रकाश के साहित्य के माध्यम से बखूबी समझा जा सकता है। कथाकार उदय प्रकाश ने अपने कहानी साहित्य में उस बदलती हुई भाषा पर ध्यान केंद्रीत किया है साथ ही वैश्वीकरण के यथार्थ से हमारा परिचय रचनात्मक स्तर पर करवाया है।

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. गोमरा का स्कूटर, उदय प्रकाश, वाणी प्रकाशन, २१-ए. दरियागंज, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण २००४, पृ.-६०
२. पॉल गोमरा का स्कूटर, उदय प्रकाश, वाणी प्रकाशन, २१-ए, दरियागंज, नई दिल्ली प्रथम संस्करण-२००४, पृ.-३७
३. दत्तात्रेय का दुःख, उदय प्रकाश, वाणी प्रकाशन २१-ए. दरियागंज, दिल्ली, प्रथम संस्करण-२००२, उत्तर-आधुनिक उपभोक्तावाद, पृ.-४२
४. मैंगोसिल- उदय प्रकाश, पेंगुइन बुक्स इंडिया, पंचशील पार्क, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-२००६, पृ.-१४९

IMPACT OF GLOBALIZATION ON **LANGUAGE** AND **LITERATURE**

Dr. S. R. Jadhav ■ Ms. D. D. Tambe ■ Ms. S. R. Pachore

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

- E d i t o r s -

DR. S. R. JADHAV
MS. D. D. TAMBE
MS. S. R. PACHORE

PRASHANT PUBLICATIONS

Contents

मराठी

1. जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावर प्रभाव 13
- डॉ. संदीप सांगळे
2. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य 20
- डॉ. शांताराम बबनराव चौधरी
3. जागतिकीकरणाचा मराठी कादंबरी होणारा प्रभाव 29
- डॉ. सुवर्णा राजेश जाधव
4. जागतिकीकरण मराठी साहित्य आणि संस्कृती..... 36
- प्रा. डॉ. द. के. गंधारे
5. जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबऱ्या 42
- डॉ. भाऊसाहेब दादासाहेब गव्हाणे
6. आदिवासी मराठी साहित्य आणि जागतिकीकरण 47
- डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे
7. मराठी भाषेचे यशस्वी जागतिकीकरण 52
- प्रा. डॉ. जगदीश शेवते
8. जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी..... 58
- प्रा. मोहन बाबूराव चव्हाण
9. जागतिकीकरण आणि मराठी महानगरीय कथा 66
- प्रा. संदीप विलास लांडगे
10. जागतिकीकरण आणि संवादकौशल्य 73
- डॉ. अनुराधा वसंत गुजर
11. 1990 नंतरच्या स्त्री कवयित्रींच्या महानगरीय कवितेची भाषाशैली ... 77
- डॉ. संगीता माधवराव वाकोळे
12. जागतिकीकरण आणि लोकसाहित्य 83
- प्रा. सुनिल रामचंद्र जाधव
13. ग्रामीण कवितेत दिसणारे जागतिकीकरणाचे परिणाम 91
- प्रा. डॉ. मंगल नामदेव हांडे

जागतिकीकरणाचा मराठी कादंबरी होणारा प्रभाव

डॉ. सुवर्णा राजेश जाधव

मराठी विभागप्रमुख,

कला वाणिज्य विज्ञान व संगणक शास्त्र महाविद्यालय, आश्वी खुर्द

प्रास्ताविक :

इ. स. १९४७ ला ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून स्वातंत्र्य मिळाले. आपल्या देशात भौतिक सुधारणांमुळे सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून आले. जागतिकीकरणामुळे तर सर्व क्षेत्रात प्रचार आणि प्रसार यामुळे भारतातील खेड्यापाड्यात ध्येय धोरणाविषयी चा दृष्टिकोनच बदलला. जागतिकीकरणामुळे औद्योगिक क्रांती मोठ्या प्रमाणात घडून आली. शहरांमध्ये व औद्योगिक क्षेत्रात छोट्या-मोठ्या कारखानामुळे नवीन उद्योगांना चालना मिळाली. रस्त्यांच्या माध्यमातून खेडी व शहरी जोडल्यामुळे साहजिकच दळणवळणाची साधने वाढली. खेडेगावातील सर्वसामान्य व्यक्ती पासून तर कष्टकरी, शेतमजूर, कामगार शेतकरी वर्गाची शहरांची नाळ जोडली गेली.

जागतिकीकरण व मराठी साहित्याचा विचार केला असता समाजासमोर देशासमोर असंख्य प्रश्न उभे राहतात. त्यापैकी राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, नैतिक, आध्यात्मिक, मानसिक इत्यादी प्रकारचे प्रश्न समाज व राष्ट्र पुढे आवासासून उभे असलेले दिसतात. कारण या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करून पुढे जाताच येत नाही. कारण या प्रश्नांच्या तत्वांच्या विचारांवरच राष्ट्रवादी उभे राहिलेले असतो. भारतासारख्या खंडप्राय या देशांमधील प्रश्नांना विचार केला असता ते त्या समस्या आहेत. पण त्या सोडवाव्यात लागतील त्या जर नाही सोडवल्या तर देश कसा उभा राहणार. अशा समस्यांचा विचार करावाच लागेल अगदी अनादी काळापासून जागतिकीकरण व मराठी साहित्य यांचे शिक्षण विषयक व विज्ञान हा विषय प्रामुख्याने चालत आलेला आहे. अर्थात या काळानुसार शिक्षणाचे प्रकार राज्य मार्गदर्शन वेगळे असे शिक्षण थांबले नाही. ते पुढे काळानुसार बदलत आहे. व त्या शिक्षण पद्धती नुसार समाज सुद्धा बदलत आहे. समाज बदलत असताना समाजातील प्रश्न व त्यासाठी कार्य करण्यासाठी समाजातीलच व्यक्ती समाज सुद्धा एक शिक्षण तज्ञ वैज्ञानिक प्रबोधनकार निर्माण झाले व त्यांनी अखंड समाजाला प्रगतीकडे देण्याचा तर लावला किंवा योगदान दिले. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्यच देशसेवा व समाज घडवण्यासाठी घालवले मराठी विज्ञान साहित्याचा विचार केला.

असता वैज्ञानिकांनी आपली शोध समाज जीवनासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन
करण्यासाठी अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी योगदान दिले.

साधारणतः १९९० च्या शतकात खुल्या अर्थव्यवस्थेला मांड
मिळाल्यानंतर देशातील बाजारपेठ सर्वांसाठी खुली झाली. त्याचा परिणाम
अर्थव्यवस्थेवर झालेला पाहायला मिळतो. जागतिकीकरणानंतर माहिती तंत्रज्ञान
झपाट्याने वाढ होत आहे. इंटरनेट, मोबाईल यामुळे माहितीचा साठा
खुला झाला. लोकसंख्येने मोठे असलेल्या भारत देश प्रगत देशांसाठी
बाजारपेठ आहे. त्यामुळे जगभरातील अनेक कंपन्यांनी आपला मोर्चा
वळवलेल्या दिसतो. बाजारपेठेत भांडवलदारांची मक्तेदारी निर्माण झालेले
जाहिरातीच्या परीमानाने अनेक परकीय वस्तू भारतीयांच्या माथी मारल्या
आहेत. खुल्या अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार यामुळे भारतीयांचे जीवनमानच
बदलून गेले आहेत. आपल्या देशात प्रगतीसाठी खुली अर्थव्यवस्था स्वीकार
असली तरी त्याचा प्रतिकूल परिणाम भारतातील पारंपरिक व्यवसायावर
दिसतो. अनेकांवर बेकारीची कुऱ्हाड कोसळली. अनेकांचे संसार उद्ध्वस्त
जागतिकीकरणाच्या या जीवघेण्या स्पर्धेत सर्वसामान्य माणूस मात्र मागे पडल्या
त्यामुळे देशात एकूणच कमालीची श्रीमंती वाढत गेली, तर दुसरीकडे कमालीची
गरीबी वाढत गेली. गरीब श्रीमंतांमधील दरी दिवसेंदिवस वाढतच चाललेली
सामाजिक हिताच्या दृष्टिकोनातून ही बाब अत्यंत चिंतनीय स्वरूपाची
जागतिकीकरणाच्या झंजावातमुळे मुंबईमधील जवळपास सर्वच कापड गिरव
बंद पडले आहेत. या निर्णयामुळे अवलंबून असणारे आणि कुटुंब बेकारी
खाईत लोटली गेली आहेत. या हजारो कुटुंबांचे पुढे काय झाले. या प्रश्नाकडे
सोयीस्कररीत्या दुर्लक्ष केले आहे. जागतिकीकरणातील वाढत्या स्पर्धेमुळे तर ग्रामीण
भागातील माणूस अधिकाधिक उघडानागडा होत गेला आहे. जागतिकरणामुळे
सर्वसामान्य माणसांच्या ससेहोलपट होत आहे. याचे अत्यंत प्रत्ययकारी चित्रण
मराठी कादंबरीत केले आहेत.

मराठी कादंबरीतील प्रकल्पग्रस्तांचे चित्रण :

आपले जीवन सुख सोयींनी युक्त असावे या उद्देशाने मानवाने आधुनिक
काळात निसर्गावर कुरघोडी करणारे त्यांच्या साहित्याने प्रयत्न केलेला दिसतो.
मानवाने आपल्या बौद्धिक विकासासाठी निसर्गाच्या उद्ध्वस्त करण्यास सुरुवात
केलेली दिसते. दळणवळणाच्या सोयी सुविधेसाठी महामार्ग बनवणे असा एक
किंवा विकासाच्या नावाखाली मोठ्या प्रकल्पाची निर्मिती असो. या गोष्टी करीत
असताना आपण निसर्गाचा समतोल बिघडत आहोत याचे भावनेची मजिद्वे नाही.

भांडवलशाहीतून खान, उद्योग, अणुप्रकल्प, रासायनिक प्रकल्प आपल्याकडे आणले जात आहेत परकीय उद्योगांना चालना देण्यासाठी तसेच सारखे कायदे निर्माण केले जात आहेत. मानवाने आपल्या भौतिक सुविधा पूर्ण करण्यासाठी विविध स्वरूपाचे प्रकल्प उभारले आहे. यासाठी प्रसंगी जंगल संपत्ती ही नष्ट केली आहे. निसर्ग ओरबाडणे याच्या प्रयत्नात तेथील भूमिपुत्रांवर विस्थापित होण्याची संकट उडवत आहेत. पिण्याच्या पाण्याच्या समस्या सोडवण्यासाठी वीजनिर्मितीसाठी धरण यासारख्या प्रकल्पाची निवड मोठ्या प्रमाणात भासू लागली आहे. परिणामी अनेक शेतकऱ्यांच्या शेती जमिनी राहती घरे धरणाच्या पाण्याखाली कायमची गडप झाली आणि त्याची परिणाम तेथील लोकांवर स्थलांतरित होण्यात आली.

१९९१ सली संपूर्ण जगाने जागतिकीकरणाचे धोरण स्वीकारले. भारत देखील त्याला अपवाद नव्हता खाजगीकरण उदारीकरण, जागतिकीकरण यामुळे मानवी जीवन झपाट्याने बदलण्यास सुरुवात झाली. जागतिकीकरणामुळे औद्योगिकीकरण झपाट्याने होऊ लागले. त्यापूर्वी एम.आय.डी.सी.ची स्थापना करण्यासाठी समस्या सोडविण्यासाठी शासनाने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी करार करून त्यांना समुद्रकिनारी लगेच या जमिनी अशा प्रकल्पांसाठी दिल्या जात आहे. अणु विजनिर्मिती करण्यासाठी जयपूर जिल्हा रत्नागिरी येथील जमिनी हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे तेथील भूमिपुत्रांना लढा देण्याची आपणास ज्ञात आहेत. श्रीराम कामत यांची 'भीष्माचा डोंगरी' कादंबरी मध्ये कोकणातील डोंगर रंगांकडे भांडवलदारांचे लक्ष केंद्रित केले जाते आणि तेथील डोंगरांचे डोंगर विकत घेऊन खाण उद्योग निर्माण करतात. आजवर कधी पाहिला नाही एवढा पैसा स्थानिकांच्या हाताला आला.

विकासाच्या नावाखाली देशात मोठमोठाली महाकाय अशी धरणे निर्माण झाली. परंतु ही धरणे निर्माण होत असताना तेथील भूमिपुत्रांना मात्र बेघर होण्याची वेळ येते. कारखानदारी निर्माण होण्यासाठी विशेष पाऊस कारखानदारीसाठी पाण्याची आवश्यकता मोठ्या प्रमाणात असते. मग त्यांच्यासाठी निसर्गसंपन्न अशा डोंगर रांगा हटविले जातात दुर्गम भागातील आदिवासींची जमिनी बळकावल्या जातात. धरणाच्या पाण्याच्या उघड्या खाली सुजलाम सुफलाम अशी ती गावे पाण्याखाली जातात आधुनिकीकरणाच्या शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत ज्यांच्या जमिनी खेडी हिसकावून धरणे बांधली जातात. अशा विस्थापितांच्या काय समस्या असतात याकडे मात्र कोणाचेही लक्ष नसते. धरणबांधणीतून उद्योग व्यवसायांना प्रचंड प्रमाणात भरभराट आली आणि त्यातून देशात नवश्रीमंत वर्ग देखील उदयास आला. परंतु या भूमिपुत्रांनी आपल्या जमिनी कोणत्याही विरोध न करता देशाच्या विकासासाठी धरणासाठी दिल्या. परंतु त्यांच्या वाट्याला मात्र दुःख दैन्य दारिद्र्य

आणि निराधारच आले. अलीकडच्या काळात धरण बांधणीतील फोले विस्थापितांचे हाल-अपेष्टा समोर असल्यामुळे नर्मदा बचाव सारखी फोले मोठ्या प्रमाणात झालेली दिसतात. मराठी कादंबरीतून धरणग्रस्तांच्या समस्या प्रभावीपणे मांडलेले दिसून येते.

बा.सी.मर्ढेकर हे नाव मराठी साहित्याच्या क्षेत्रातील प्रयोगशील लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहे. मर्ढेकरांनी जीवनाचे जबरदस्त आकलन होते. आणि त्यांच्या लेखनाच्या आवाकाही मोठा होता 'पाणी' १९४८ या कादंबरी मधून आपले जमीन आपले गाव उध्वस्त करून उभे राहणारे सर्व सोयींनीयुक्त विजेचे गाव आणायला नाही असे वाटणाऱ्या समूह मनाचे चित्र मर्ढेकरांनी 'पाणी' या कादंबरीत केलेले दिसते.

अनंत मनोहरांच्या 'पैलतीर' (१९७०) कादंबरीमध्ये धरणामुळे उठलेले आनंदवली गावाची कथा मांडली आहे. आनंदवली उठून चंद्रपूरला बसवले जाऊन या नवीन गावात पाण्याची सोय नसते. मैलभर टेकडी उतरून नदीवरून पाण्याचे आणावे लागते. हिरव्या चान्याचा प्रश्न, भाजी पाल्यांचे असणारी वनवा, प्राथमिक सुविधा पुरविण्यासाठी शासन दरबारी झालेली दिरंगाई, सावकारांचा ससेमि मिळालेली तुटपुंजी नुकसानभरपाई, यातून होणारे स्थलांतर यांची ओळख आपणा प्रकथने जाणवत राहते. परंतु पुढे जी वाढून ठेवली आहेत. तेच आपल्या नशिवात समजून धरणग्रस्त होणारे विस्थापित मूकपणे स्वीकारताना दिसतात. कुठेही मोठ्या प्रमाणात संघर्ष विरोध करताना दिसत नाही.

'झाडाझडती' (१९९१) या कादंबरीमुळे प्रकाश झोतात असलेले कादंबरीकार विश्वास पाटील यांनी धरणग्रस्तांच्या वेदना, व्यथा, संघर्ष यावर एक वेगळ्या दृष्टिकोनातून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. स्वातंत्र्यानंतर भारताचा विकास होत असताना अनेक विविध प्रकल्प, उद्योग, धरणे यांची निर्मिती होत गेली. मोठ्या धरणांमुळे विकास कामांना गती मिळाली असली पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न मिटला असला तरी या धरणामुळे मोठ्या ग्रामीण परिसर तेथील माणसे तेथील लोक संस्कृती मुळापासून नष्ट झाली. या सर्वांचे प्रतिबिंब झाडाझडती पाहावयास मिळतील धरणग्रस्तांची होणारी ससेहोलपट सूक्ष्म तपशील असा या कादंबरीत मांडलेली आहे. धरणग्रस्तांना नोकरीचे आमिष दाखविले जातात. परंतु गावातील तरुणांवर हंगामी रोजगार करण्याची, हॉटेल, बंगल्यांमध्ये साफसफाई करण्याची काम करण्याची वेळ येते. लोकांचे पुनर्वसन करण्यासाठी त्यांनी सपाटीची जागा ठरलेली असते. परंतु प्रत्यक्षात ती जागा साखर कारखान्यांनी ओळखली जाते. आणि धरणग्रस्तांना खाचखळ्यांची व दलदलीची जागा देण्यात येते. नुकसान भरपाईपोटी दिल्या जाणाऱ्या रक्कम मध्ये मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार केला

जातो. धरण बांधल्यामुळे एका बाजूला विकास होत. असताना दुसऱ्या बाजूला मात्र भूमिपुत्रांवर भीक मागण्याची वेळ ओढवते. एक प्रकारे विश्वास पाटलांनी या कादंबरीतून स्थलांतरित लोकांचे वास्तवदर्शी चित्रण मांडलेले आहे.

मराठी कादंबरीमध्ये निरनिराळ्या कारणांनी स्थलांतरित झालेल्या समाजाची चित्रंही जागतिकीकरणाचा परिणाम स्वरूपाचा धरणांमुळे औद्योगिकरणामुळे झालेले स्थलांतर मराठी कादंबरीचा विषय झालेला दिसतो. स्थलांतरितांचे प्रश्न त्यांच्यासमोर उभी राहिलेली संकटे जीवन जगण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष यांचे प्रत्ययकारी चित्रण कादंबरीत आपणास पाहावयास मिळते.

जागतिकीकरण-यंत्रयुगाच्या आगमन :

जागतिकीकरणामुळे यंत्रयुगाच्या आगमन झपाट्याने झाली. त्यामुळेच गाव पातळीवरची खेडेगाव शहर व मोठमोठी महानगरी ही यंत्राशी जोडली गेली. वेळेची बचत होऊ लागल्यामुळे सर्व समाज यंत्राचा गुलाम बनला यंत्रामुळे कामी परवडणारी आकर्षक सुबक लवकरात लवकर होऊ लागल्याने ग्रामीण भागात परंपरेने काम करणारा कामगार, शेतमजूर यांच्या जीवनावर परिणाम झाला. यामुळे त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीवर परिणाम झाला. यंत्रयुग व शहरीकरणाला सामोरे जाताना अनेक संघर्षांना सामोरे जाणे शक्य नसल्यामुळे आपला उदरनिर्वाह कसा करावयाचा असा प्रश्न त्यांना निर्माण झाला. याचा प्रत्यय हा मराठी कादंबरीतून येताना दिसतो. आनंद यादव यांनी 'गोतावळा', उद्धव शेळके यांची 'धग', रा रं बोराडे यांची 'पाचोळा' इत्यादी ग्रामीण कादंबरीतून जागतिकीकरणाच्या बदलत्या ग्रामीण वास्तवाचा मागोवा घेण्यात आला आहे. बोराडे यांनी १९९० नंतरच्या खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरणाचा प्रभाव दिसून येतो. इसवी सन १९९० नंतर मंडल आयोगाला राजीव गांधी यांची राजकीय व्यासपीठावर हत्या झाली. राजकारणात विविध करार येऊ लागले. मुंबई बॉम्बस्फोट, बाबरी मज्जिद, प्रभाकरण अशा राजकीय घटनांचे पडसाद साहित्य व पडलेली दिसून येतात. जागतिकीकरणामुळे विविध सोयी सुविधा निर्माण होऊ लागल्या. शिक्षण सर्व खेड्यापाड्यात पसरू लागले नवे आत्मभान युक्त समाज निर्माण होऊ लागला. जागतिकीकरणामुळे शिक्षण सुविधा, विज्ञान तंत्रज्ञान, शेती, उत्पादन, दळणवळण यामध्ये क्रांतिकारक व मोठा बदल झाला. ही एक बाब एका बाजूला दिसत होती. तर दुसऱ्या बाजूला मानवी जीवनात स्थिरता नष्ट होतील. समाजात बोकाळलेल्या भ्रष्टाचारी जीवनातील जीवघेणी स्पर्धा यांच्या पाचोळा करण्यात आली आहे. याचा प्रत्यय आपल्याला पाचोळा कादंबरीतील गंगारामची बायको पार्वतीच्या निवेदनातून स्पष्ट होते. ते दोघेही शिंपी काम करून आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करत असतात. या शिंपी

कुटुंबाची शोकांत कहाणी तसेच या कादंबरीचे एका व्याख्या तसेच आसांगता येईल. गावगाडा गरड नावाच्या व्यक्ती आपली फॅशनेबल कपडे लाशिंगेकडून शिवून आणत असतो. तो एका पराक्रमी आपले जुने धोतर आकडे दंड घालायला पाठवतो. गंगाराम मात्र हे कामना करतो. कथा संघर्षाची ठिणगी पडते गरुड वर्षांनी भेटतो आणि आपण गावात दुसरी आणून तेव्हा त्या मशीन वर दंड घालून घेतो असे गरड म्हणतो. त्यानंतर उभ्या आलेला गंगारामचा व्यवसाय पूर्णपणे उध्वस्त होतो.

आधुनिककारणामुळे गावगाड्यातील एका शेतशिवार यावर श्रद्धा असणारे शेतकरी व्यक्तीचे भावविश्व उध्वस्त होते. याचा प्रत्ययकारी चित्रण आनंद यांच्या 'गोतावळा' कादंबरी आली आहे. डॉक्टर आल्यामुळे नाच्या गाव शेतमजुरांची झालेली जीवन व्यथा आनंद यादव यांनी 'गोतावळा' तून मांडी आहे. कोल्हापूर वरून आलेला पाहुणा हा मालकाला म्हशी, बैल, पाडस, कर्कर मोर हे सर्व पाळीव प्राणी बाळगण्यापेक्षा एक डॉक्टर घेतला तर कसा खर्च करू शकतो याची हकीकत सांगतो. मग ज्या दिवशी मालकाच्या शेतात डॉक्टर येतो. दिवसापासून मालकाच्या शेतीत नारबाची अस्तित्व पुसट होऊ लागते. ज्यादि डॉक्टरच्या रूपाने यंत्र आणि नारबा यातील फरक आनंद यादव यांनी सूचित केला आहे. डॉक्टर आल्यामुळे कृषिसंस्कृतीचा त्रास झाला हे आनंद यादव यांनी अत्यंत नेमकेपणाने आणि इतक्या स्पष्टपणे मांडले

समारोप :

१९६० नंतर मराठी साहित्यात ग्रामीण दलित श्री आदिवासी असे सके साहित्य प्रवाह उदयास आली. जागतिकीकरण खाजगीकरण उदारीकरण यामुळे संपूर्ण जगातच मूल्यांचा न्हास झाला. नैकता खुंटीला अडकवून आधुनिकतेच्या नावाखाली पाश्चात्यांचे भ्रष्ट अनुकरण सुरू झाले. मूल्यशिक्षणाचे धडे देणाऱ्या साहित्य क्षेत्रातही मूल्य भ्रष्ट झाली. जागतिकीकरणाचा मराठी ग्रामीण कादंबरीतून ग्रामीण साहित्यिकांनी ग्रामीण जीवनाच्या व्यथा-वेदना दुःख दारिद्र्य समस्ये राजकारण अर्थकारण शिक्षण यंत्र या विविध बाबूंचे वास्तव चित्रण केल्याचे दिसते. जागतिकीकरणामुळे ग्राम जीवनात आमूलाग्र बदल झाला स्थित्यंतरे घडत आहेत त्या प्रमाणात सर्व स्थित्यंतराचे तपशीलवार वर्णन चांगले वाईट परिणाम ग्रामीण कादंबरीकार यांनी विशिष्ट १९९०च्या कादंबरीतून केले आहे. समूहजीवन त्यातील परिवर्तने समिती स्वरूपाची माणसे सर्वकालीन जाणिवे यांना स्वतःचे मध्ये बसून टाकणारा कादंबरी सारखा साहित्य प्रकारे जागतिकीकरणाच्या मूल्य अवस्थेवर प्रतिकार करित कल्पी ते प्रतीके मिथके आख्याने अशा स्वरूपात समृद्ध होत

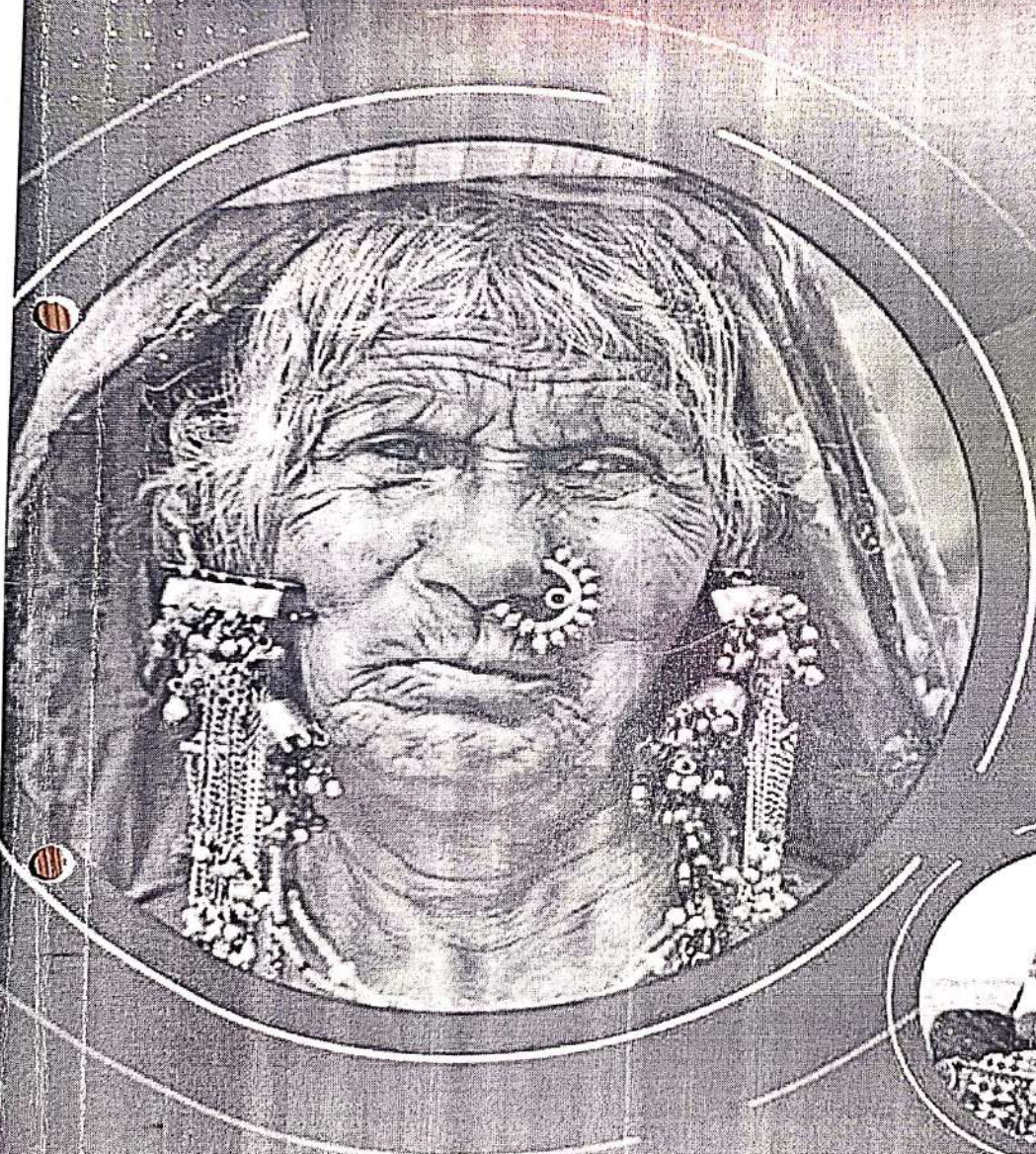
जाईल. एकांतपणा व सपाटपणा यांना करण्यासाठी विशाल जीवनाच्या अनुभव तिचे आकर्षण जागे ठेवत कल्पित आणि वास्तव यांची सांगड घालण्याचे काम कादंबरी हा साहित्यप्रकार करित आहेत.

मराठी कादंबरीमध्ये निरनिराळ्या कारणांनी स्थलांतरित झालेल्या समाजाची चित्र हे जागतिकीकरणाचे परिणाम स्वरूपच आहेत. धरणामुळे औद्योगिकरणामुळे झालेले स्थलांतर मराठी कादंबरीचा विषय झालेला दिसतो. तरी त्यांचे प्रश्न त्यांच्यासमोर उभी ठाकलेली संकटे जीवन जगण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष याचे प्रत्ययकारी चित्रण कादंबरीत आपणास पाहावयास मिळते. साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण या लेखात डॉक्टर भालचंद्र नेमाडे असे म्हणतात की, जागतिकीकरणामुळे दूरदूरचे समाज जवळ येतात. हे अगदी खरे आहेत त्यामुळे अर्थात जवळजवळ मानणारा समाज मात्र एकमेकांना दुरावतो. टीव्ही, इंटरनेट, कॉम्प्युटरवर अमेरिका व आफ्रिका मला जास्त जवळ झाली. पण शेजारच्या वस्तीचा माझा संबंध पूर्वी होतात का राहू नये अशी ही अवस्था झाली. जागतिकीकरणामुळे सामाजिक स्थैर्य धोक्यात येते हेच यातून जाणवते. देशाचा विकास करण्याचा प्रयत्नांमध्ये भूमिपुत्रांना मात्र आपले सर्वस्व गमावण्याची वेळ येते. अशा भूमिपुत्रांचे पुनर्वसन केल्यानंतर रस्त्यांची ससेहोलपट मात्र संपताना दिसत नाही. हा सर्व जागतिकीकरणाचा परिणाम असल्याचा मराठी कादंबरीतून दाखवल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. ठाकूर रवींद्र, मराठी कादंबरी समाजशास्त्रीय समीक्षा : दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २००७.
२. कोतापळे नागनाथ, (संपादक) साहित्य आणि समाज (गो.मा. पवार गौरवग्रंथ) प्रतिमा प्रकाशन, पुणे प्र. आ. २००७.
३. गायकवाड शरद, जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ ५६.
४. नेमाडे भालचंद्र, साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण, लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती जानेवारी २००५.
५. आनंद यादव, ग्रामीण साहित्य : स्वरूप व समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
६. कुलकर्णी मोहन, मराठी प्रादेशिक कादंबरी तंत्र आणि स्वरूप, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

Empowering Women : A Journey Through the Ages

Editors
Anushree Khaire
Kanchan Deshmukh

Ideal **International E-Publication**
Pvt. Ltd.

427, Palhar Nagar, RAPTC, VIP-Road, Indore-452005 (MP) INDIA
Phone: +91-731-2616100, Mobile: +91-80570-83382
E-mail: contact@isca.co.in, Website: www.isca.co.in

Title:	Empowering Women: A Journey Through the Ages
Editor(s):	Dr. Anushree Khaire, Dr. Kanchan Deshmukh
Edition:	First
Volume:	I

© Copyright Reserved
2022

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, reordering or otherwise, without the prior permission of the publisher.

ISBN: 978-93-89817-65-2

Paper No.	Title	Author	Page No.
16.	Women in Enterpreneural Sector	Anupama Vaibhav Joshi	70
17.	Agriprenurship: A Boon to Women Empowerment	Anoop Kumar Riddhi Verma	72
18.	A Role of Women in Agriculture, Horticulture, Dairy Farming and Fisheries	Dr. Pinal Dave	79
19.	Gender Discrimination: Exploring the Experiences of Rural Young Adult Girls in Solapur District of Maharashtra.	Dr. Chhaya D. Bhise	84
20.	Gender Equality and Women's Empowerment in India	Dr. Ganesh Ramchandra Deshmukh	87
21.	Impacts of Gender Discrimination on Indian Women Empowerment	Ms. Sunanda R. Pachore	92
22.	The Status of Working Women in Patriarchal Society	Anuradha S. Deshmukh	94
23.	Women Eminence in Indian Textile Industry	Krishma, Sharina Mahajan	97
24.	Women Entrepreneurs in Fashion World Shaping the Future of India	Ambica khurana	101
25.	Portrait of Women in Social Media	Mrs. Rajashri R. Tambe	106
26.	Domestic Violence Reporting in India During COVID-19	Mrs. Rupali M. Navale	110
27.	Role of Working Women in the Management of Household Responsibilities	Ms. Archana S. Ghogare	116
28.	The Importance of Women's Education in the Development of Nations	Navaruna Borah	119
29.	Women and Higher Education Sector: Challenges and Issues	Dr. Unde S. A., Dr. Rohamare S. S.	124
30.	Role of Indian Women in Science and Technology	Mrs. Jadhav Surekha M	128
31.	Self Help Groups for Women's Development	Dr. Rohamare S. S., Dr. Unde S. A.	131

Self Help Groups for Women's Development

Dr. Rohamare S. S.¹

Dr. Unde S. A.²

ABSTRACT:

Women empowerment is one of the main agenda in the developmental targets of most of the nations that could be achieved with the collective efforts of women who are marginalized. In this regard, Self Help Groups (SHGs) have emerged as the potent strategy to empower women through participatory approach. The present study has been conducted to examine the impact of membership of SHGs on different aspects of women empowerment using primary data collected by structured questionnaire. To assess the empowerment of women, questions were asked on different aspects of their empowerment before and after getting membership of SHG. The study found that membership of SHG has resulted into achievement of social, economic personal and political empowerment of the women members.

Key Words: Self Help Groups (SHGs), NABARD, Gender Equality, Women Empowerment and Membership

Introduction

Self-Help Group or in-short SHGs is now a well-known concept. It is now almost two decade old. Self-help groups (SHGs) play today a major role in poverty alleviation in rural area. It is reported that the SHGs have a role in hastening country's economic Development. SHGs have now evolved as a movement. Mainly, members of the SHGs are women. Consequently, participation of women in the country's economic development is increasing. They also play an important role in elevating the economic status of their families. Women constitute around fifty percent of the total human resources in our economy. This has led to boost the process of women's Empowerment. Yet women are subservient to men as they are subject to many socioeconomic and cultural constraints. The situation is more severe in the rural and backward areas. Women development activities must be given importance to eradicate poverty, increase the economic growth and for better standard of living.

Gender equality and women empowerment has been considered by most of the nations as the pre requisite for the development of the society as a whole. It is undoubtedly true that we as nation could not flourish if half of our population i.e. women are discriminated and marginalized on the basis of their gender. Today, women are facing discrimination in all walks of life be it social, cultural, economic and political. Although, substantial effort was putted in by government from time to time to end gender discrimination but the ground reality has not changed much even in 21st century.

¹Assistance Professor

Department of Economics

Arts, Commerce, Science and Computer Science Ashvi Kd.

²Assistance Professor

Department of Commerce Arts, Commerce, Science and Computer Science Ashvi Kd.

The truth is that achieving gender equality has become an unmet target due to deep rooted patriarchy system in our society. It has been recognized that the women are the active agents of economic development therefore it is mandatory that they should be provided resources to work at par with their male counterparts. However, the reality is different; women generally lack access to productive resources and capability which hampers their socio-economic development to large extent. Therefore, it is the need of the hour that women should work collectively to enhance their capabilities. Literature suggests that women could make difference if they pool their resources and work collectively in achieving a target. In this context, Self Help Groups have enormous potential in empowering women. Self Help Groups have been started in 1972 by Prof. Mohammed Yunus in Bangladesh to promote savings among poor. Thereafter, with the success of Bangladesh Grameen Bank, notion of Self Help Group gained momentum. In India, National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) started the concept of Self Help Group with the opening of bank linkage program in 1992. The planning commission in its annual plan for the year 2000-01, recognized that Self Help Groups have potential to work in respect of women empowerment. Therefore, Self Help Group was the main instrument for accomplishing the target of women empowerment under "Rural Women's Development and Empowerment (RWDEP)" scheme launched in 1997. Since the inception of annual plan 2000-01, Self Help Groups have mushroomed in India with the objective of collective effort to improve living standard and holistic empowerment of people lying at the bottom of power hierarchy including women. Therefore, in the present paper an attempt has been made to assess the impact of Self help groups on social, economical, personal and political empowerment of the women.

Kabeer (2005) examined the impact of microfinance on reducing poverty and women empowerment using desk review method. It was concluded that microfinance would improve marginal conditions of women in context of socio-economic and political fronts. However, it was suggested that microfinance could not lead [VOLUME 6 I ISSUE 2 I APRIL- JUNE 2019] E ISSN 2348 -1269, PRINT ISSN 2349-5138 128x IJRAR- International Journal of Research and Analytical Reviews Research Paper to women empowerment as it is only a small step towards wider meaning of women empowerment.

Sahu and Singh (2012) conducted a study on perception of women about role of SHGs in empowering them with the use of qualitative methods such as focus group discussions and content analysis. It was found that after joining Self Help Group women have gained economically and socially. The study recommended conducting capacity building programs to enhance capability of members of SHGs.

Twinkle Verma (2019) Role of Self Help Groups in Women Empowerment .The study found that women members have been empowered after joining SHG. SHG has provided women small loans which enhanced their economic status which ultimately channelized into enhanced social status and bargaining power in the family and society. It is recommended that financial assistance should be provided to the SHGs, in addition to this capacity building programs must be organized to enhance the capabilities of women.

Objective of The Study

1. To study the effect of Self Help Groups on women development after joining Self Help Groups.
2. To examine the role of SHG in developing socio economic status of rural women.

3. To alleviate rural poverty and increase employment opportunity.
4. To promote income generating activities in rural household women.

Women are facing inequality because of lack of access to and control over productive resources. Self Help Groups have emerged as the most influential strategy to empower women who are marginalized. Self Help Groups through participatory approach enhances their bargaining power and capabilities. The present study was conducted to examine the impact of Self Help Groups on various aspects of development.

The existence of sound community networks in villages is increasingly being recognized as one of the most important elements of credit linkage in the rural areas. They help in accessing credit to the poor and thus, play a critical role in poverty alleviation. They also help to build social capital among the poor, especially women. This empowers women and gives them greater voice in the society. Financial independence through self-employment has many externalities such as improved literacy levels, better health care and even better family planning. Provision of income for the family: When the bread winner of the family is gainfully employed he or she will be able to meet the basic, and future needs of the family e.g. provision of food, payment of school fees etc. To the benefits for women, IGAs to be supported should be those traditionally undertaken by women, and located in or near the home. Potential IGAs should concern activities where women can use skills they already possess. Rural women have skills to do small-scale plant and agricultural and animal production, processing and preservation. Areas for potential promotion include home gardens (aromatic and medicinal plants and herbs vegetables), indoor plants, flowers, fruit tree nurseries, animal production dairy products, sewing, knitting embroidering, carpet making. Of course potentialities are various according, to the specific conditions of the village. Marketing must be carefully considered before undertaking any of these rural enterprises since lack of marketing expertise is the major weakness of this kind of programmed.

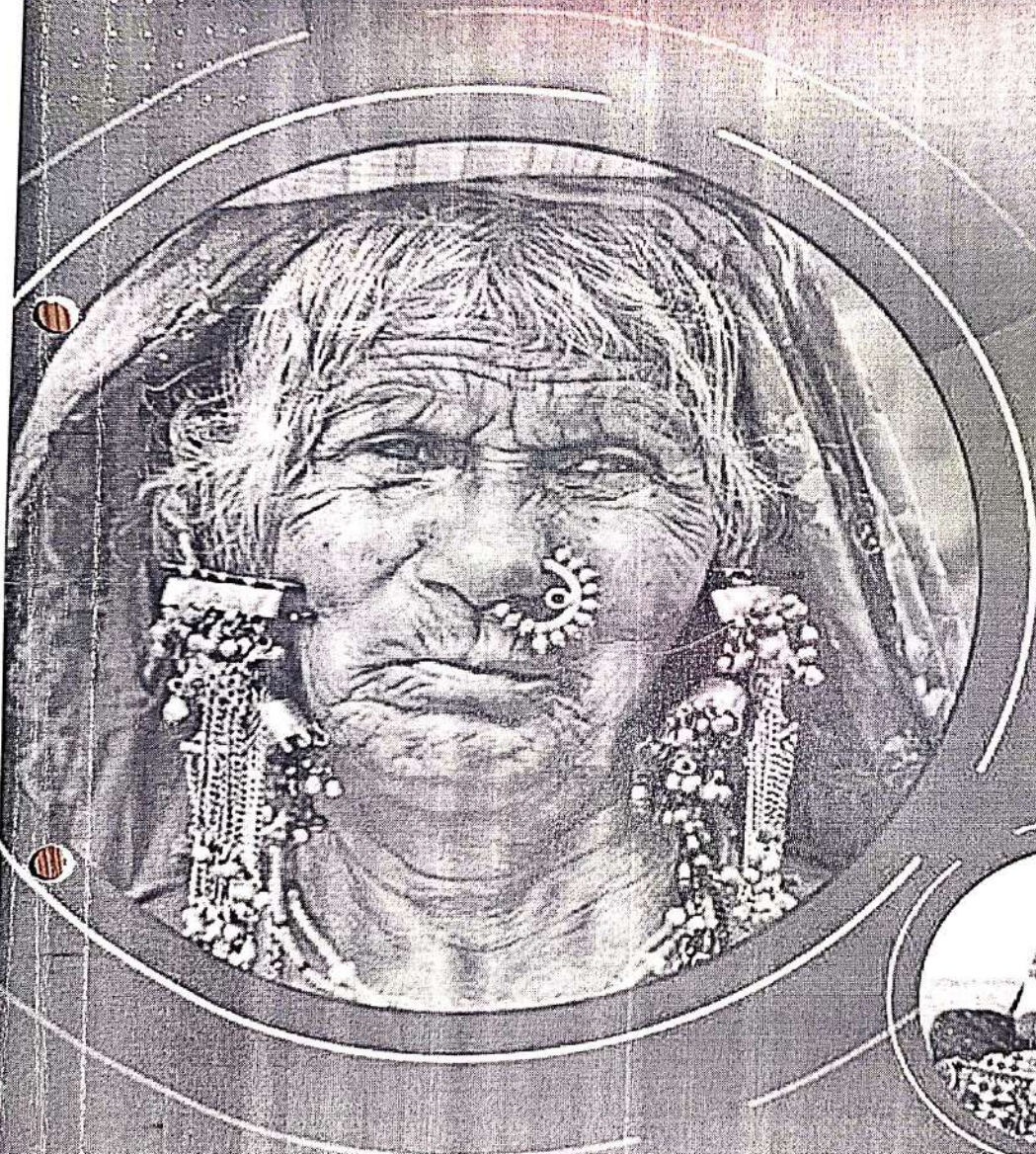
Conclusion

Self Help Group is an important tool which helps the rural women to acquire power for their self-supportive life. SHG Programme clearly plays a central role in the lives of the poor. Empowering women is not just for meeting their economic needs but also more holistic social development. Microfinance is playing a significant role in alleviate poverty and rural development. Since women are the sole family caretaker, proper emphasis should be given to the rural women and for empowering the rural women finance is required. Microfinance to the rural SHGs is a way to raise the income level and improve the living standards and economic independence of the rural women.

References

- 1) Galab S and Rao CN (2003). Women's Self-Help Groups, Poverty Alleviation And Employment. *Economic and Political Weekly*. 38(12): 1278-83
- 2) Kabeer, N. 2005. Is Microfinance a 'Magic Bullet' for Women's Empowerment? Analysis of Findings from South Asia. *Economic and Political Weekly*, October: 4709-4718.
- 3) Sahu, L. and Singh, S K. 2012. A Qualitative Study on Role of Self Help Group in Women Empowerment of Rural Pondicherry, India. *National Journal of Community Medicine*, 3(3): 473-479
- 4) Twinkle Verma (2019): Role Of Self Help Groups In Women Empowerment. E ISSN 2348 -1269, PRINT ISSN 2349-5138.

Empowering Women : A Journey Through the Ages

Editors
Anushree Khaire
Kanchan Deshmukh

Ideal **International E-Publication**
Pvt. Ltd.

427, Palhar Nagar, RAPTC, VIP-Road, Indore-452005 (MP) INDIA
Phone: +91-731-2616100, Mobile: +91-80570-83382
E-mail: contact@isca.co.in, Website: www.isca.co.in

Title:	Empowering Women: A Journey Through the Ages
Editor(s):	Dr. Anushree Khaire, Dr. Kanchan Deshmukh
Edition:	First
Volume:	I

© Copyright Reserved
2022

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, reordering or otherwise, without the prior permission of the publisher.

ISBN: 978-93-89817-65-2

Paper No.	Title	Author	Page No.
16.	Women in Enterpreneural Sector	Anupama Vaibhav Joshi	70
17.	Agriprenurship: A Boon to Women Empowerment	Anoop Kumar Riddhi Verma	72
18.	A Role of Women in Agriculture, Horticulture, Dairy Farming and Fisheries	Dr. Pinal Dave	79
19.	Gender Discrimination: Exploring the Experiences of Rural Young Adult Girls in Solapur District of Maharashtra.	Dr. Chhaya D. Bhise	84
20.	Gender Equality and Women's Empowerment in India	Dr. Ganesh Ramchandra Deshmukh	87
21.	Impacts of Gender Discrimination on Indian Women Empowerment	Ms. Sunanda R. Pachore	92
22.	The Status of Working Women in Patriarchal Society	Anuradha S. Deshmukh	94
23.	Women Eminence in Indian Textile Industry	Krishma, Sharina Mahajan	97
24.	Women Entrepreneurs in Fashion World Shaping the Future of India	Ambica khurana	101
25.	Portrait of Women in Social Media	Mrs. Rajashri R. Tambe	106
26.	Domestic Violence Reporting in India During COVID-19	Mrs. Rupali M. Navale	110
27.	Role of Working Women in the Management of Household Responsibilities	Ms. Archana S. Ghogare	116
28.	The Importance of Women's Education in the Development of Nations	Navaruna Borah	119
29.	Women and Higher Education Sector: Challenges and Issues	Dr. Unde S. A., Dr. Rohamare S. S.	124
30.	Role of Indian Women in Science and Technology	Mrs. Jadhav Surekha M	128
31.	Self Help Groups for Women's Development	Dr. Rohamare S. S., Dr. Unde S. A.	131

Self Help Groups for Women's Development

Dr. Rohamare S. S.¹

Dr. Unde S. A.²

ABSTRACT:

Women empowerment is one of the main agenda in the developmental targets of most of the nations that could be achieved with the collective efforts of women who are marginalized. In this regard, Self Help Groups (SHGs) have emerged as the potent strategy to empower women through participatory approach. The present study has been conducted to examine the impact of membership of SHGs on different aspects of women empowerment using primary data collected by structured questionnaire. To assess the empowerment of women, questions were asked on different aspects of their empowerment before and after getting membership of SHG. The study found that membership of SHG has resulted into achievement of social, economic personal and political empowerment of the women members.

Key Words: Self Help Groups (SHGs), NABARD, Gender Equality, Women Empowerment and Membership

Introduction

Self-Help Group or in-short SHGs is now a well-known concept. It is now almost two decade old. Self-help groups (SHGs) play today a major role in poverty alleviation in rural area. It is reported that the SHGs have a role in hastening country's economic Development. SHGs have now evolved as a movement. Mainly, members of the SHGs are women. Consequently, participation of women in the country's economic development is increasing. They also play an important role in elevating the economic status of their families. Women constitute around fifty percent of the total human resources in our economy. This has led to boost the process of women's Empowerment. Yet women are subservient to men as they are subject to many socioeconomic and cultural constraints. The situation is more severe in the rural and backward areas. Women development activities must be given importance to eradicate poverty, increase the economic growth and for better standard of living.

Gender equality and women empowerment has been considered by most of the nations as the pre requisite for the development of the society as a whole. It is undoubtedly true that we as nation could not flourish if half of our population i.e. women are discriminated and marginalized on the basis of their gender. Today, women are facing discrimination in all walks of life be it social, cultural, economic and political. Although, substantial effort was putted in by government from time to time to end gender discrimination but the ground reality has not changed much even in 21st century.

¹Assistance Professor

Department of Economics

Arts, Commerce, Science and Computer Science Ashvi Kd.

²Assistance Professor

Department of Commerce Arts, Commerce, Science and Computer Science Ashvi Kd.

The truth is that achieving gender equality has become an unmet target due to deep rooted patriarchy system in our society. It has been recognized that the women are the active agents of economic development therefore it is mandatory that they should be provided resources to work at par with their male counterparts. However, the reality is different; women generally lack access to productive resources and capability which hampers their socio-economic development to large extent. Therefore, it is the need of the hour that women should work collectively to enhance their capabilities. Literature suggests that women could make difference if they pool their resources and work collectively in achieving a target. In this context, Self Help Groups have enormous potential in empowering women. Self Help Groups have been started in 1972 by Prof. Mohammed Yunus in Bangladesh to promote savings among poor. Thereafter, with the success of Bangladesh Grameen Bank, notion of Self Help Group gained momentum. In India, National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) started the concept of Self Help Group with the opening of bank linkage program in 1992. The planning commission in its annual plan for the year 2000-01, recognized that Self Help Groups have potential to work in respect of women empowerment. Therefore, Self Help Group was the main instrument for accomplishing the target of women empowerment under "Rural Women's Development and Empowerment (RWDEP)" scheme launched in 1997. Since the inception of annual plan 2000-01, Self Help Groups have mushroomed in India with the objective of collective effort to improve living standard and holistic empowerment of people lying at the bottom of power hierarchy including women. Therefore, in the present paper an attempt has been made to assess the impact of Self help groups on social, economical, personal and political empowerment of the women.

Kabeer (2005) examined the impact of microfinance on reducing poverty and women empowerment using desk review method. It was concluded that microfinance would improve marginal conditions of women in context of socio-economic and political fronts. However, it was suggested that microfinance could not lead [VOLUME 6 I ISSUE 2 I APRIL- JUNE 2019] E ISSN 2348 -1269, PRINT ISSN 2349-5138 128x IJRAR- International Journal of Research and Analytical Reviews Research Paper to women empowerment as it is only a small step towards wider meaning of women empowerment.

Sahu and Singh (2012) conducted a study on perception of women about role of SHGs in empowering them with the use of qualitative methods such as focus group discussions and content analysis. It was found that after joining Self Help Group women have gained economically and socially. The study recommended conducting capacity building programs to enhance capability of members of SHGs.

Twinkle Verma (2019) Role of Self Help Groups in Women Empowerment .The study found that women members have been empowered after joining SHG. SHG has provided women small loans which enhanced their economic status which ultimately channelized into enhanced social status and bargaining power in the family and society. It is recommended that financial assistance should be provided to the SHGs, in addition to this capacity building programs must be organized to enhance the capabilities of women.

Objective of The Study

1. To study the effect of Self Help Groups on women development after joining Self Help Groups.
2. To examine the role of SHG in developing socio economic status of rural women.

3. To alleviate rural poverty and increase employment opportunity.
4. To promote income generating activities in rural household women.

Women are facing inequality because of lack of access to and control over productive resources. Self Help Groups have emerged as the most influential strategy to empower women who are marginalized. Self Help Groups through participatory approach enhances their bargaining power and capabilities. The present study was conducted to examine the impact of Self Help Groups on various aspects of development.

The existence of sound community networks in villages is increasingly being recognized as one of the most important elements of credit linkage in the rural areas. They help in accessing credit to the poor and thus, play a critical role in poverty alleviation. They also help to build social capital among the poor, especially women. This empowers women and gives them greater voice in the society. Financial independence through self-employment has many externalities such as improved literacy levels, better health care and even better family planning. Provision of income for the family: When the bread winner of the family is gainfully employed he or she will be able to meet the basic, and future needs of the family e.g. provision of food, payment of school fees etc. To the benefits for women, IGAs to be supported should be those traditionally undertaken by women, and located in or near the home. Potential IGAs should concern activities where women can use skills they already possess. Rural women have skills to do small-scale plant and agricultural and animal production, processing and preservation. Areas for potential promotion include home gardens (aromatic and medicinal plants and herbs vegetables), indoor plants, flowers, fruit tree nurseries, animal production dairy products, sewing, knitting embroidering, carpet making. Of course potentialities are various according, to the specific conditions of the village. Marketing must be carefully considered before undertaking any of these rural enterprises since lack of marketing expertise is the major weakness of this kind of programmed.

Conclusion

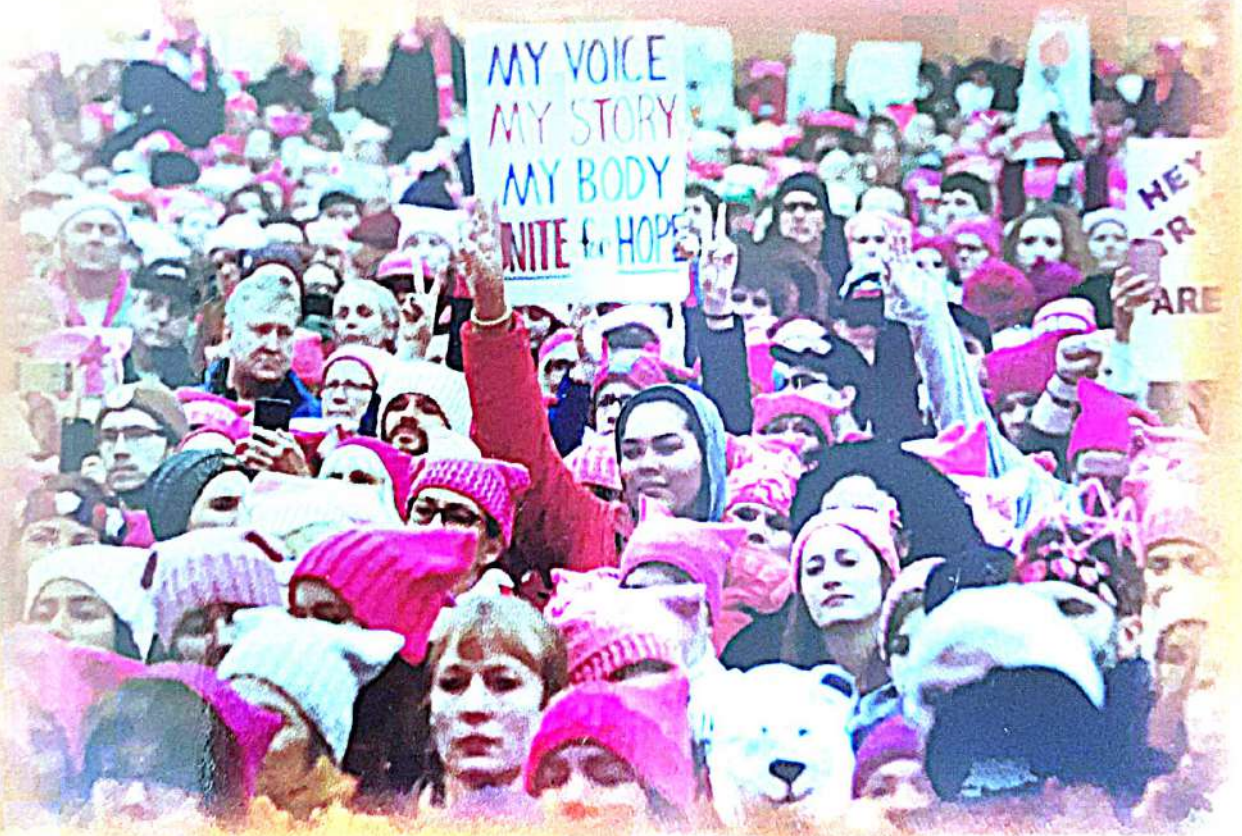
Self Help Group is an important tool which helps the rural women to acquire power for their self-supportive life. SHG Programme clearly plays a central role in the lives of the poor. Empowering women is not just for meeting their economic needs but also more holistic social development. Microfinance is playing a significant role in alleviate poverty and rural development. Since women are the sole family caretaker, proper emphasis should be given to the rural women and for empowering the rural women finance is required. Microfinance to the rural SHGs is a way to raise the income level and improve the living standards and economic independence of the rural women.

References

- 1) Galab S and Rao CN (2003). Women's Self-Help Groups, Poverty Alleviation And Employment. *Economic and Political Weekly*. 38(12): 1278-83
- 2) Kabeer, N. 2005. Is Microfinance a 'Magic Bullet' for Women's Empowerment? Analysis of Findings from South Asia. *Economic and Political Weekly*, October: 4709-4718.
- 3) Sahu, L. and Singh, S K. 2012. A Qualitative Study on Role of Self Help Group in Women Empowerment of Rural Pondicherry, India. *National Journal of Community Medicine*, 3(3): 473-479
- 4) Twinkle Verma (2019): Role Of Self Help Groups In Women Empowerment. E ISSN 2348 -1269, PRINT ISSN 2349-5138.

स्त्रीवाद

(काल आणि आज)

संपादक

डॉ. प्रतिभा एस. जाधव

स्त्रीवाद (काल आणि आज)

■ डॉ.प्रतिभा सुरेश जाधव

■ प्रथम आवृत्ती - दि. ८ मार्च २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

(छाह णिाह लाक)
आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार कडाणं

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती श्रीर.ई

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-96-3

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	स्त्रीवादी मानसशास्त्र	श्रीमती गिरी अश्विनी अशोक	1
2	स्त्रीवादी साहित्य: भूमिका आणि स्वरूप	डॉ. संजय शेजव	10
3	एकविसाव्या शतकातील नव्या जाणीवांचे स्त्रीवादी मराठी साहित्य	प्रा. सौ. सुनिता प्रदिप रंगारी	18
4	साहित्य क्षेत्रातील महिलांचे योगदान	प्रा. डॉ. अनुराधा रा. मुळे	26
5	मराठी स्त्रीवादी साहित्य	प्रा.डॉ. मेघमाला अं. मेश्राम	30
6	स्त्री कालची आणि आजची	सौ .रूपाली राहुल जाधव	36
7	भारतातील स्त्री-मुक्ती चळवळ	प्रा. डॉ. रविंद्र वाघ /वैशाली अशोकराव निकम	38
8	भारतीय स्त्रीवाद: समस्या आणि उपाय	योगेश्वर रमेश जोगी	51
9	स्त्रीवाद :- मूळ आणि विकास	डॉ. गोपालकृष्ण गणपतराव कुंभरे	59
10	स्त्रीवाद—सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय	डॉ. अस्मिता आर. ठोंबरे	69
11	स्त्रीवादी साहित्य : इतिहास, संकल्पना व स्वरूप	प्रा.डॉ.दीपक सूर्यवंशी	79
12	स्त्रीवाद आणि स्त्रीमुक्ती	प्रा. डॉ. अरविंद बा. पाटील	86
13	मराठी साहित्य व स्त्रीवाद	डॉ. सुवर्णा राजेश जाधव	92

मराठी साहित्य व स्त्रीवाद

डॉ. सुवर्णा राजेश जाधव

मराठी विभाग प्रमुख कला, वाणिज्य, विज्ञान व संगणक शास्त्र महाविद्यालय

अश्विखुर्द पिन कोड -413738 मोबाईल नंबर- 9657791277

ई-मेल आयडी -gholapsuvarna996@gmail.com.

1. प्रस्तावना -

स्त्रियांनी स्वतःच्या वेगळेपणाची जाणीव प्रकर्षाने व्यक्त करणारे व स्वत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. सहाजिकच पुरुषी साहित्यातून जे स्वरूपात वेगळी ठरते ते स्त्रीवादी साहित्य. याचा अर्थ वेगळा स्त्रीनिर्मित साहित्य नव्हे तर पुरुषकेंद्री विचार विचारचक्रातून मुक्ता अशा कोणीही स्त्री किंवा पुरुषाने निर्माण केलेले साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य असेही व्यापक अर्थाने म्हणता येईल. वास्तविक साहित्याच्या अविष्कार किंवा कोणत्या साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल. हा एक गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे. परंतु एवढे निश्चित म्हणता येईल की मानव म्हणजे पुरुष, स्त्री व त्याचे या विचाराला छेद देणारे त्यावद्दल प्रश्न उपस्थित करणारे त्यातील जाणीव करून देणारे साहित्य स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल. हा एक गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे. परंतु एवढे निश्चित म्हणता येईल. वार्डच्या असल्याचा होण्याचा म्हणजेच अस्तित्वाचा, स्वत्वाचा व अस्मितेचा समग्रतेने वेध घेणारे तिच्या आत्मशोधाचा प्रवास व आविष्कार म्हणून मांडणारे लेखन स्त्रीवादी म्हणता येईल. परंतु स्त्रियांच्या दुःखाचे करून कहाण्या पराभूत नियतीवाद दृष्टिकोनातून मानणारे त्यांच्याविषयी केवळ दया सहानुभूती निर्माण करणारे तसेच उद्धारक च्या भूमिकेतून केलेले लेखन स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येणार नाही.

स्त्रीवादी ही एक समाज परिवर्तन घडवू पाहणारे राजकीय जाणीव आहे. या स्त्रीवादी जाणिवेच्या विविध दृष्टिकोनातून पातळीवरचा अविष्कार स्त्रीवादी साहित्य आढळून येतो. उदारमतवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी उत्तर आधुनिक अशा अनेक विचार प्रणाली मध्ये स्वतःची भर घालून स्त्रीवादी भान स्त्री-पुरुष विषमतेचे

या प्रश्नांची मीमिंसा करते. म्हणून काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीवादाची रूपे तर दिसतातच. परंतु तेच यात अनेक परस्परविरोधी आढळून येते. याचेच प्रतिबिंब वेगवेगळ्या काळात लिहिल्या गेलेल्या स्त्रीवादी साहित्यात दिसते. या भिन्नभिन्न स्त्रीवादी जाणिवा व्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. पुरुषांच्या आधाराशिवाय स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वाला परिपूर्णता होऊ शकते आणि प्रेमा इतकीच माणसांसारखे जगण्याची भूक स्त्रीलाही असते. हे दर्शविणारे आणि स्त्री म्हणून घडताना आलेल्या विविध अनुभवांना अभिव्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. पुरुषप्रधानतेला विरोध करणारे आणि स्त्रीचे माणूस म्हणून चित्रण करणारे साहित्य मग ते पुरुषाने लिहिले असले तरी स्त्रीवादी ठरेल. स्त्रीवादी जाणीव स्त्रीव पुरुष दोघांमध्येही विकास होऊ शकतो. परंतु पुरुषी वर्चस्वाचा अनुभव लिहून घेणे स्त्रीला अधिक समर्थपणे करता येते असेही मानले जाते. त्यामुळे स्त्रियांचे लेखन अधिक नेमके धारदार व प्रखर होते. जहाल स्त्रीवाद यांच्या मते स्त्रियांच्या बाईपणाच्या भाषातून निर्माण झालेली भाषा, प्रतीके, प्रतिमा खऱ्या अर्थाने विकसित होण्यासाठी काही काळ तरी जाणीवपूर्वक अलगता वादी भूमिका घेणे इष्ट ठरेल.

पाश्चात्य देशात स्त्रीवादाचा उदय साधारणपणे 1960 च्या आसपास झाला व भारतात स्त्रीवाद सुमारे 1975 नंतर उचलला असे असले तरी स्त्रीवादी जाणीव तत्पूर्वी अस्तित्वात नव्हती असे मात्र नव्हती. व्यक्तिगत पातळीवर स्त्रियांना आपल्या वाट्याला आलेली दुय्यम व गौण स्थान याची जाणीव होती आणि ती त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होत होती. पण आपला हा अनुभव व त्याचा अविष्कार व्यक्तिगत आहे असे त्यांना वाटत होते. त्याला संघटित चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते. मात्र जे खाजगी आहे जे राजकीय आहे हे भान स्त्रीजातीला आल्यानंतर स्त्रीवादी तत्त्वज्ञानाचा उदय झाला.

स्त्रीवादी जाणीव कशाला म्हणायचे हे आधी स्पष्ट केले पाहिजे. जगभर प्रदीर्घ काळजी पितृसत्ताक समाज व्यवस्था अस्तित्वात आहे. जैविक लिंगभेद सांस्कृतिक लिंगभेदाचा चे रूप दिले. आपले हितसंबंध जपण्यासाठी स्त्रीपुरुष यांच्यात एक विशिष्ट सत्तासंबंध रचला या सत्ता संबंधाला स्त्रीला गौण व दुय्यम

ठरविले गेले. स्त्रीचा स्वभाव लक्षण, कार्यक्षेत्रे कर्तृत्व या सत्तेने निश्चित केली व स्त्रीवर लादली. या गोष्टीची जाणीव म्हणजे स्त्रीवादी जाणीव होईल.

स्त्रीवादी जाणीव व पुरुष या दोघा उदित होऊ शकते. पुरुष या जाणीवेचा समर्थक होऊ शकते. परंतु या जाणीवेचा अनुभव मात्र घेत असते. स्त्री-पुरुष विषमतेचे भान येणे. ही या जाणिवेची पहिली अवस्था होईल. पुरुष रचिव स्त्रीत्वाच्या कल्पनेला नकार देणे. ही या जाणिवेची दुसरी अवस्था तर एक व्यक्ती म्हणून स्वतःचा शोध घेता घेता स्त्रीत्वाचा शोध घेणे. ही स्त्रीवादी जाणिवेची यापुढील व अंतिम अवस्था म्हणता येईल. या अवस्थेमध्ये घेऊन जात असताना स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्त्वावर आधारलेल्या व समाजाची निर्मिती करणे हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे. स्त्रीवादी जाणिवेच्या या तिन्ही अवस्थांचे अविष्कार इतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यावर वेगवेगळ्या कालखंडात आढळून येतात.

2. मराठी स्त्रीवादी साहित्य स्वरूप -

एकोणिसाव्या शतकात पितृसत्ताक पद्धती च्या वंदिस्त पणामुळे सर्जनशीलता ही फक्त पुरुषांचीच मक्तेदारी होती. स्त्रियांना साक्षर होण्याची मुभा नव्हती. त्यामुळे स्त्रियांच्या लेखनाला मर्यादा पडल्या होते. अनेक स्त्रियांचे लेखन प्रसिद्ध झालेले नव्हते असे दिसते. पूर्वी स्त्रियांना शिक्षणाची संधी न मिळाल्यामुळे त्यांना नेहमीच पुरुषी वर्चस्वाला सामोरे जावे लागत होते. साहित्य निर्मिती ही सर्जनशील त्यातून येते आणि सृजनशीलता स्त्री-पुरुष भेद मानत नाही. असे स्त्रीवादी स्पष्ट करतात. तो पण नावाने लिहिण्यामागे एकच उद्देश होता की पुस्तक केवळ गुणवत्तेच्या निकषावर बरेवाईट ठरवले जावे. ते स्त्रीने लिहिले की पुरुषाने यावरून ठरू नये. लिंगभेद हा साहित्याची गुणवत्ता ठरवण्याचा निकष असू शकत नाही हे निश्चित आहे.

स्त्रियांच्या लेखनावर मर्यादा पडते. या संदर्भातही मागोवा स्त्रीवादी ने घेतलेला आहे. विस्मृतीत गेलेल्या लेखकांचे पुनर्लेखन करणारी स्त्री विषयी अनुभवांचे स्त्रियांचे लेखन प्रकाशित आणणारी साहित्यात नवा स्त्रीवादी समीक्षेचे चा मार्ग असणारी व्हर्जिनिया वूल्फ म्हणते स्त्रियांना अधिक व्यापक अनुभवाचे क्षेत्र लागत

नसल्यामुळे त्यांच्या निर्मिती क्षमतेवर अनेक मर्यादा पडतात. सामाजिक संरचनेमुळे स्वतःचे मन आणि भावना लपविण्याची स्त्रियांची प्रवृत्ती असते. तिला सामाजिक संरचनेत स्त्रीपणाची गरज असते. म्हणून ती स्वच्छेने तडजोड करून निर्माण क्षमतेवर बंधन घालते. म्हणजेच स्त्रियांना व्यापक व विस्तृत अनुभव क्षेत्र लाभले. सामाजिक, आर्थिक पर्यावरण लाभले तर अत्यंत उत्स्फूर्त अशा नवनिर्मितीचे कार्य तिच्या हातून होऊ शकते.

ज्या ठिकाणी समाजाने स्त्रियांकडून अपेक्षित आलेले भूमिका संपूर्ण विचार करणे. आत्मप्रकटीकरण करणे याचा तिला अवकाश लाभेल अशा काळात स्त्रियांना तेवढेही स्वातंत्र्य नव्हते. त्यामुळे त्यांना लिहिते होणे अशक्य झाले होते.

उद्देश व हेतू

2.1. स्त्रीवादी वाचक घडविणे-

स्त्रीवादिनी पारंपारिकतेतून निर्माण झालेल्या साहित्याचे वाचन स्त्रीची दडपणूक व तिच्या दोन्ही महत्त्वाच्या खुणा यांचे संकेत मनात जागे ठेवून करता येणे अपेक्षित आहे. लिंग व लिंगभाव यांच्या फरकातून लक्षात आलेल्या लैंगिक संकेतांच्या सह्याने आणि स्त्रियांच्या वास्तवाचे भान सतत जागे ठेवण्याची अपेक्षा आहे.

2.2 स्त्रीवादी लेखक घडविणे-

स्त्रियांचे लेखन आणि स्त्रीवादी लेखन यात फरक असतो, हे स्त्रीवादी ने सांगितले आहेत सगळ्यांचे लेखन ही पारंपरिक पुरुषप्रधान ते दोन आलेले असू शकते. त्यात स्त्रीकेंद्रस्थानी असतेच असे नाही. पुरुषी संस्कृतीमधील प्रतीमेबरोबर एकनिष्ठ असणारी स्त्री असते. स्त्रीवादी लेखनामध्ये स्त्रीचे केंद्र स्थानी स्थापना, यांचे जीवन व कार्य यावर भर, स्त्री-प्रतिमेला सहजता यावर लक्ष केंद्रित असते.

2.3. स्त्रीवादी समीक्षा घडविणे-

पारंपारिक समीक्षा पुरुषकेंद्री असल्यामुळे ते नमुना दर्श नस्विकारता स्त्रियांच्या संस्कृतीचा मागोवा घेणे. स्त्रीवादी साहित्य विचारांच्या संकल्पना मांडली. स्त्रीनिष्ठ साहित्य मूल्यांचा शोध घेणे, नवे उत्पत्ती विकसित करून साहित्याच्या विश्लेषणाला नवीन निकष देण्याकडे स्त्रीवादी साहित्याची वाटचाल दिसून येते.

3. स्त्रीवादी साहित्याभ्यासाची व्याप्ती-

स्त्रीवादी चळवळींना स्त्रीलेखक लेखकांना जी वेगळी जाणीव दिली. त्यातून स्त्रियांचे साहित्य 1960 नंतर निर्माण होऊ लागलेले दिसून येते. त्या पूर्वी ज्या स्त्रिया साहित्य लिहित होत्या त्या स्त्रीवादी जाणिवेतून लिहित होते असे म्हणता येणार नाही. स्त्रीवादी जाणिवेतून लिहिल्या झालेल्या अनेक लेखिका त्या जाणीवेला आपल्या साहित्यातून मूर्त रूप देण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. यांनीही साहित्यातून आपले अनुभव व्यक्त करणे हा पितृप्रधान व्यवस्थेविरुद्ध चा डाव आहे. जाणीव जागृती हा स्त्री चळवळीचा मुख्य आधार असल्याने अशा खास अनुभवांना आविष्कृत करणारी साहित्य स्त्रीवादी मानले जाऊ लागले असे डॉ. अश्विनी धोंगडे म्हणतात.

विवाह संस्थेतील उणिवा व त्यामुळे स्त्रीला भोगावा लागणार आता त्रास या गोष्टीचा साहित्यातून प्रकाशित आणण्याचा प्रयत्न केला. जुन्या परंपरांना महत्व देऊन जीवन मूल्याची निर्मिती साहित्यातून मांडली स्त्रियांचे आर्थिक सामाजिक स्वातंत्र्य विवाह संस्थेला नकार प्रेम आणि समंजस यावर आधारलेली स्त्री-पुरुष संबंध, स्त्री-पुरुष समानता या स्त्रीवादी मूल्यांचा पुरस्कार त्यांच्या साहित्यातून केला. त्यांनी स्वतःच्या जीवनाला अनुभवलेल्या कविता असुरक्षितता याची जागा भरून काढणाऱ्या विश्वाची निर्मिती साहित्यातून केली. स्त्रीवादी साहित्यात स्त्रीची आशावादी व पुरोगामी प्रतिमा चित्रित केलेली असावी या विचारातून त्यांच्या साहित्यातून लेखन झालेले दिसून येते. या सर्व स्त्रिया संयमाने लेखन करताना दिसतात. स्त्रीवादी स्त्रियांनी आपल्या लेखनात आविष्कर व विचारातील मुक्तता दिसू लागली. स्त्री स्वातंत्र्याची जाणीव झालेल्या व त्या जाणीवेला मूर्त रूप देऊ पाहणाऱ्या या लेखिकांचे अनुभवविश्व हे पुरुष लेखकांच्या अनुभवविश्व यापेक्षा वेगळे दिसून येते. स्त्रीची पारंपारिक प्रतिमा मुळातच चुकीची आहे ती पुरुषांनी आपल्या सोयीसाठी निर्माण केलेले आहे ते वाचले त्याग नम्रता लाजरेपणा इत्यादी सर्व तथाकथित सद्गुण यांच्या माथी मारलेले आहेत. हि स्त्रीची नवी जाणीव तिच्या हातून निर्माण होणाऱ्या साहित्यातील अनुभव विश्वाचे व प्रतिमांची वेगळेपण लेखनातून प्रकट होताना दिसते.

4. मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी लेखन -

मराठी मध्ये सन 1882 साली ताराबाई शिंदे यांच्या 'स्त्री-पुरुष तुलना' मधून व्यक्त झाले होते. या पुस्तकात स्त्री-पुरुषांमधील सारा असमतोल दूर करून स्त्री-जातीला न्याय देण्यासाठी खटपट आहे. यामध्ये आधुनिक क्रांती दर्शन विचार इतक्या तर्कशुद्ध पद्धतीने एका स्त्रीने मांडलेला मराठी गद्य पहिल्यांदाच अनुभवलेली ताराबाई यांचा निबंध सर्वसामान्य स्त्री यांच्या वाचनात येणे शक्य नव्हते. आपल्याकडे स्त्री शिक्षणाला एकोणिसाव्या शतकातच प्रारंभ झाला तरी अत्यंत अल्पसंख्य सुशिक्षित स्त्री वर्गाच्या पलीकडचा प्रचंड मोठा स्त्रीवर्ग निरक्षरच राहिला. कौटुंबिक व आर्थिक पारतंत्र्य लैंगिक पातळीवरील शोषण यातच हा स्त्रीवर्ग कितपत होता. विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात ही विभावरी शिरूरकर यांच्या साहित्यातून स्त्रीवादी जाणिवांचे विशेष प्रकट झालेले दिसतात. 1975 नंतर काही प्रमाणात स्त्रीवादी जाणिवा दिसू लागली 1975चे युनोने जाहीर केलेला महिला वर्ष व नंतर आंतरराष्ट्रीय महिला शतक यानिमित्ताने येथील स्त्रियांच्या चळवळीतील कार्यकर्त्यांनी जागतिक पातळीवरील स्त्रीवादी विचारसरणी व चळवळी यांचा अत्यंत जवळून परिचय झाला.

आपल्या देशात स्त्रियांच्या अस्मिता जागृती संबंधीचे संघटित प्रयत्न झाले. त्यांच्या प्रभावातून स्त्रियांच्या लेखनातून स्त्रीवादी जाणीव प्रकर्षाने प्रकट होऊ लागला. ज्योती म्हपसेकर यांच्या 'मुलगी झाली हो' या मुक्तनाट्य असंख्य प्रयोग होऊन स्त्रीमुक्ती चळवळीला बळ आले स्त्रीप्रश्नांची चर्चा करणारी बया, बाईचा, मिळून साऱ्याजणी, शस्त्रीउवाच ही नियतकालिके सुरू झाली. त्यातूनही वाङ्मयीन अभिरुचीला नवे परिणाम देण्याचे प्रयत्न होऊ लागले.

पाश्चात्य स्त्रीवादी भूमिका आपल्याशी समान आहे हे लक्षात येऊ लागले. पाश्चात्य स्त्रीवादी भूमिकेशी संवाद साधत येथील स्त्रीवादी जाणिवा वृत्तपत्रीय लेखांमधून स्त्रीविषयक मासिकांमधून इतर नियतकालिकांमधून कधी वैचारिक तर कधी साहित्य स्वरूपात प्रकट होऊ लागली.

1975 नंतरच्या काळात स्त्रियांच्या कथांमधून अनेक स्त्रीवादी जाणिवा जागोजागी विखुरलेल्या दिसून येतात. समकालीन कथालेखनात गौरी

स्त्रीवाद (काल आणि आज)

देशपांडे,सानिया,प्रिया तेंडुलकर,रोहिणी कुलकर्णी,मुनिता अफळे,कमला
देसाई,निर्मला देशपांडे,सरिता पत्की,विजया राजाध्यक्ष,अंविा सरकार,उर्मिला
सिरुर, आशा बगे, पद्मिनी विनीवाले, उर्मिला पवार, प्रतिमा इंगोले वगैरे यांच्या
कथांमधून स्त्रीकेंदी सहिता आणि स्त्रीवादी विशेष यांचा प्रत्यय अनेक ठिकाणी येतो.
स्त्रीविशिष्ट,अनुभवांचा शोध,तत्वबोध या रंजना साठी लागणारी चेतक हाती न
घरता स्त्रीप्रश्नांची संबंधित विषयांचे गांभीर्य पूर्ण निवड,समकालीन स्त्रीप्रतिमांचे
यथार्थ दर्शन कथा मिथकांचीनवार्थ बोधक सर्जन, स्त्रीमुक्तीच्या वाटा शोधण्यामादी
भाषिका हत्यारांची - उपयोजन,शरीर अनुभवविश्व कडे पाहण्याचा स्वतंत्रपणे
इत्यादी स्त्रीवादी विशेष यांच्या त्यांच्या कथांमधून डॉ मंगला वरखेडे या स्त्रीवादी
लेखिकेनेघेतलेला आहे.

स्त्रीमुक्ती चळवळी नंतरच्या पिढीतल्या स्त्रीयांच्या कवितांच्याअवलोकन
स्त्रीवादी वैशिष्ट्यांच्या प्रकर्षाने प्रत्ययास येतो. या काळातील नीरजा, मलिका अमर
शेख, रजनी परळीकर, प्रभा गणोरकर, अनुराधा पाटील, अरुणा ढेरे, प्रजा लोखंडे,
अश्विनी ढेरे,अंजली कुलकर्णी यांच्या कवितेत स्त्रीवादी,श्री विशिष्ट अनुभूतीची
अभिव्यक्ती झालेली दिसते. त्यांच्या कवितेतून या या युगात सावध व शहाणे होत
चाललेल्या पुरुषांच्या डावपेचांचा सुगावा लागणारी समाजात, सुरक्षित
नसल्याची, समाज व्यवस्थेनेभोगवस्तूच्या पाहिलेल्या असल्याची जाणीव होणारी
स्त्रीप्रकटते. हे अनुभव तिच्या भोगध्येयाचा अटळ भाग याची जाणीव ही त्यांच्या
कवितेतून व्यक्त होताना दिसते.

1980 नंतर स्त्रीवादी जाणिवांचे पडसाद साहित्यात उमटलेले
आहेत.कुटुंबव्यवस्था,समाजव्यवस्था यातील स्त्रीम्हणून स्वतःच्या दुय्यमत्वची
कैफीयत मांडणाऱ्या रणजित देसाई सारख्या लोकप्रिय लेखकाची पती म्हणून
मूर्तिभंजन करणाऱ्या माधवी देसाई यांच्या ' नाच ग घुमा ' या आत्मकथनात पासून
यांच्या आत्मलेखन क्षेत्रात नवे पर्व सुरू झाल्याचे मानण्यात येते.

मागील दोन्ही शतकात लिहिल्या गेलेल्या आत्मकथनात पतीच्या स्वामित्व
भावनेच्या मालकी हक्क पलीकडच्या संवादाची निवड वारंवार साक्षात होतांना

दिसते. आणि पती आपल्या पुरुष रचित कोषातून सहसा बाहेर येऊ पाहात नाही. याकडे लक्ष वेधून स्त्री-पुरुष संबंधाच्या आणि युवा संस्थेच्या एकूण स्वरूपाचे पुनर्मूल्यांकन करण्याची गरज या लेखकांनी व्यक्त केली आहे.

5. सारांश -

विसाव्या शतकाच्या अखेरीस स्त्रीने लिहिलेले साहित्य किंवा श्री विषयांवर लिहिलेले साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य नव्हे. याचे आकलन होत आहे. स्त्रियांच्या साहित्यातून स्त्रीवादी विशेष यांचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. पिढ्यान् पिढ्या पुरुषसत्ताक राजकारणाने पुरुष हाच आदर्श स्त्रीपुढे ठेवलेला असल्यामुळे वाङ्मयीन क्षेत्रात लिहिल्या होणाऱ्या स्त्रियांनी प्रतिमा, भाषेचा वापर यांच्या बाबतीत पुरुषांचे अनुकरण करणे स्वाभाविक होते. शस्त्रीवादाने स्त्रीला स्वतःच्या अनुभवाकडे स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून पाहण्याची दिशा दिली. पुरुषांनी विकसित केलेले वाङ्मयीन घाट, प्रतिमा, शब्दार्थ यापलिकडे जाऊन स्त्रीने आपले नवे वाङ्मयीन घाट, प्रतिमा व भाषेचा वापर यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्नही सुरू केला. हे जरी असले तरी स्त्रीवादी भूमिका अजून आपल्या समाजात व स्त्रियांमध्ये रुजलेली नाही. समाज संस्कृतीच्या परंपरा रूढी यामुळे स्त्रीला पत्नी, आई, वहिनी या भूमिकांमध्ये अडकवून ठेवणे. त्यामुळे कुटुंबात व समाजात तिला दुय्यम भूमिका मिळणे. तिच्या मानवी क्षमतांवर मर्यादा पडणे. तिचे विश्व सामाजिक क्षेत्रातून बाजूला ठेवल्याने तिचेई विचारसंक्षिप्त केले जाणे याचे भान स्त्रियांमध्ये येणे महत्त्वपूर्ण आहे. व्यक्ती म्हणून स्वतःचा शोध घेण्याची प्रक्रिया जशी वाढत जाईल. तसतशी स्त्रियांच्या स्त्रीवादी सहिता लेखनाची परिपूर्णता विकसित होऊ शकते. स्त्रीवादी लेखकांना स्त्रीवादी अविष्कार विकसित करताना मर्यादा पडतात. या मर्यादा स्त्रीवादाला ओलांडून द्याव्या लागणार आहेत.

थोडक्यात एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात यामध्ये स्त्रियांना शिक्षण देऊन स्वावलंबी केले पाहिजे असा विचार मांडण्यास सुरुवात झाली रूढी आणि परंपरा अन्याय अत्याचाराला आळा घालण्यात यावा म्हणून प्रत्यक्षात काही समाजसुधारकांनी स्त्रियांना शिक्षण देण्यास सुरुवात केली भारतात पितृसत्ताक पद्धती असल्यामुळे विवाहानंतर मुलगी ही मूळ कुटुंबातून पतीच्या घरी जाते. संसार

रमते घरदार संभाळते मुला-वाळांना वाढवते. त्यामुळे सर यांचे कार्यक्षेत्र चूल आणि मूल एवढ्यापुरते मर्यादित होते समाजसुधारकांच्या कार्यामुळे स्त्रियांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्या 1960नंतर विविध वाङ्मयीन त्यामध्ये स्त्रीवादी साहित्य हा नवा वाङ्मयप्रकार उदयास आला. यामध्ये स्त्रीवादी परी पेक्षा चा अवलंब करून साहित्याची विश्लेषण करण्याचे प्रमाण मराठीत वाढताना दिसत आहे. श्री वादी भूमिकेचा राजकीय सामाजिक आणि वाङ्मयीन शेत्रात प्रभाव वाढत आहे काही संस्था संघटना नियतकालिके पुस्तके परिसंवाद मेळावे याद्वारे स्त्रीमुक्ती सेवांत यासंदर्भात विचार प्रतिपादन केले जात आहे याचा विचारही या साहित्यात आहे.

श्री यांच्या कविता कथा कादंबरी आत्मचरित्र या साहित्याची दखल अधिक असते आणि घेण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे पुरुषांच्या साहित्यातून लैंगिक भेदभाव चित्रण ज्या प्रकारे केले जाते पुरुषकेंद्री विचार चौकटीतून स्त्रियांकडे जसे पाहिले जाते त्याचा शोध नव्याने स्त्रीवादी साहित्य घेतला जात आहे या साहित्याचे स्वरूप व्याप्ती समीक्षा मराठीतील सी विषयी लेखन श्री यांच्या कविता कादंबऱ्या कथा आत्मक चरित्राचा अभ्यास या स्त्रीवादी साहित्य करण्यात येत आहे.

एकूणच सामाजिक सांस्कृतिक आणि वैचारिक व्यवस्थेच्या संचलित पुरुष केंद्र व्यवस्थेने लैंगिक विषमता निर्माण करून स्त्रियांचे सर्व स्तरावर दुय्यमत्व स्थापित केले व त्याचे शोषण केले स्वतःच्या दुय्यम दर्जाचे व शोषणाचे भान येत गेले.स्त्री वर्गाने वेगवेगळ्या प्रकारे त्यांना छेद देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सगळ्या स्तरावर त्यांची सहजता वाढत असताना संघर्षातून अधिकार प्राप्ती व अस्तित्व प्राप्ती यावर भर देण्याची आवश्यकता त्यांना वाढलेली आहे.सर्व स्तरावरील दुय्यमत्ता व लैंगिक विषमतेला पुरुषप्रधान, तिचे लैंगिक राजकारण जबाबदार आहे.याचे पुरावे त्यांच्या हाती पडलेले दिसतात. संस्कृतीकरण व सामाजीकरण या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजाविणाऱ्या वाङ्मयाचा क्षेत्रात लैंगिक राजकारणाची पुरावे स्त्रीवादीने शोधून काढलेले आहेत. या क्षेत्रातही स्त्रीला कनिष्ठ स्थान स्त्रीसमाज व्यवस्थेची दडपणूक,स्त्रीसौंदर्यशास्त्र मूल्यांची अस्तित्वहीनता याचे भान त्यांना आली. त्यातूनच स्त्रीच्या सर्जनशीलतेची कदर करणे.स्त्रीनिर्मितीला स्थान मिळवून देणे.याची

आवश्यकता त्यांना वाटली म्हणून स्त्रीवादीने स्त्रीकेंद्री साहित्याकडे आपले लक्ष केंद्रित केलेले दिसते. साहित्य निर्मिती व प्रभाव टाकणाऱ्या इतिहास, तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, सामाजिक, समीक्षा या क्षेत्राची चर्चा मांडून या क्षेत्राची तील पुरुषकेंद्री विचार विवाह विघटित करणारे स्त्रीवादी वाचन केले. मानवी समाजात स्त्रीला पुरुषाबरोबर समान महत्त्वाचे स्थान आणि वेगळेपणाचे स्वातंत्र्य दुय्यम व कनिष्ठ नसणारे समान स्थान याचे ध्येय समोर ठेवले.

संदर्भ ग्रंथ -

1. वरखेडे, मंगला, संपादक, स्त्रीवादी समीक्षा- संकल्पना व उपयोजन, धुळे 1999
2. सारडा, शंकर, स्त्रीवादी कादंबऱ्या - पुणे 1993
3. भागवत, विद्युत, स्त्रीजन्माची वाटचाल - पुणे 2004

Empowering Women : A Journey Through the Ages

Editors
Anushree Khaire
Kanchan Deshmukh

Ideal **International E-Publication**
Pvt. Ltd.

427, Palhar Nagar, RAPTC, VIP-Road, Indore-452005 (MP) INDIA
Phone: +91-731-2616100, Mobile: +91-80570-83382
E-mail: contact@isca.co.in, Website: www.isca.co.in

Title:	Empowering Women: A Journey Through the Ages
Editor(s):	Dr. Anushree Khaire, Dr. Kanchan Deshmukh
Edition:	First
Volume:	I

© Copyright Reserved

2022 - march.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, reordering or otherwise, without the prior permission of the publisher.

ISBN: 978-93-89817-65-2

International Edited Book

“Empowering Women: A Journey Through the Ages”

Chief Editor

Dr. Anushree Khaire

I/C Principal,

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padma Bhushan Awardee)

Pravra Rural Education Society's

Women's College of Home Science and BCA,

Loni, Tal-Rahata, Dist- Ahmednagar (MS), India

Co-Editor

Dr. Kanchan Deshmukh

Assistant Professor

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padma Bhushan Awardee)

Pravra Rural Education Society's

Women's College of Home Science and BCA,

Loni, Tal-Rahata, Dist- Ahmednagar (MS), India

International E – Publication

March-2022

Paper No.	Title	Author	Page No.
16.	Women in Enterpreneural Sector	Anupama Vaibhav Joshi	70
17.	Agripreneurship: A Boon to Women Empowerment	Anoop Kumar Riddhi Verma	72
18.	A Role of Women in Agriculture, Horticulture, Dairy Farming and Fisheries	Dr. Pinal Dave	79
19.	Gender Discrimination: Exploring the Experiences of Rural Young Adult Girls in Solapur District of Maharashtra.	Dr. Chhaya D. Bhise	84
20.	Gender Equality and Women's Empowerment in India	Dr. Ganesh Ramchandra Deshmukh	87
21.	Impacts of Gender Discrimination on Indian Women Empowerment	Ms. Sunanda R. Pachore	92
22.	The Status of Working Women in Patriarchal Society	Anuradha S. Deshmukh	94
23.	Women Eminence in Indian Textile Industry	Krishma, Sharina Mahajan	97
24.	Women Entrepreneurs in Fashion World Shaping the Future of India	Ambica khurana	101
25.	Portrait of Women in Social Media	Mrs. Rajashri R. Tambe	106
26.	Domestic Violence Reporting in India During COVID-19	Mrs. Rupali M. Navale	110
27.	Role of Working Women in the Management of Household Responsibilities	Ms. Archana S. Ghogare	116
28.	The Importance of Women's Education in the Development of Nations	Navaruna Borah	119
29.	Women and Higher Education Sector: Challenges and Issues	Dr. Unde S. A., Dr. Rohamare S. S.	124
30.	Role of Indian Women in Science and Technology	Mrs. Jadhav Surekha M	128
31.	Self Help Groups for Women's Development	Dr. Rohamare S. S., Dr. Unde S. A.	131

Impacts of Gender Discrimination on Indian Women

Empowerment

Ms. Sunanda R. Pachore

Abstract:

Indian Society is a highly hierarchical and patriarchal where gender discrimination is common thing. This paper deals with the concept of gender discrimination at every place and its impact on Indian women. Simultaneously it has also focused on gender equality towards achieving the goal of woman empowerment. Recognizing women's rights and believing in their ability are very important for their empowerment in society. This study deals with gender discrimination and its various forms, causes and solutions.

Key Words: Women's Empowerment, Gender discrimination, education, Independence, Self identity.

According to the Oxford English Dictionary, gender is "the state of being male or female with reference to social or cultural differences." It shows that social constructs have played a crucial role in the creation of the typical image of women in the Indian Society. For women society has sets certain norms and behavior. A woman is the victim of all forms of social stratification of which gender affects her the most. The condition of women in India has undergone many changes over the past years. During the Vedic period, women enjoyed her higher status and a respectable position in the society. We have the examples of women scholars like Gargi, Ghosha, Maitreyi, Apala, etc. They had their freedom even to choose their life partner. In Vedic period man and women were treated equally. Like, Prakriti ("woman") and Purusha ("man") are interdependent to each other. Gradually, with the passage of time, women lost their high status and their condition became very ridiculous, they were not at all free. The main reason behind that was Manusmriti, an ancient Hindu text stresses upon woman's dependency on her male counterpart. According to it, a woman has nothing of her own; she depends upon her father before marriage, her husband after the marriage and her son in old age. It affects a lot on ancient Indian society and as result there were the practices of Sati, Purdah, child marriages, etc. There were the people who advocates women for example, Ishwar Chand Vidyasagar advocated women's education and widow remarriage; Raja Ram Mohan Roy fought against the cruel sati system; Swami Dayanand worked for abolishing child marriage and Jyotirao Phule with his wife Savitribai Phule took various initiatives to make education available to the women of India. Various factors including education, urbanization and better employment opportunities led to the improvement in the condition of women. Women started to find out their individual identity which paved the way for the feminist movement in India. Feminism in India has been influenced by western feminist ideologies. Feminism is the political movement which structured itself against the universal patriarchy that subordinated women as other. The Chief object of this movement is to establish equality between sexes and in political, social, legal, and cultural concern. The women's movement of 1960's is renewal of the already triggered awareness about the problems of women's equality.

Assistant Professor, Head, Dept. of English, Arts Commerce Science and
Computer Science College, Ashwi K.D., Tal. Sangamner, Dist- Ahmednagar

we are already burdened with the baggage that has been given to us. The fact is that we don't start with a picture of ourselves on a clean slate. Inscribe on it already things told to us by others that determine our behavior, ideas, expectations and dreams"¹. The above statement given by Shashi Deshpande has special relevance to Indian society where conventions, religion and social taboos hide women's individuality. The behavioral patterns for Indian women are pre-determined by the caste, gender, status so on and so forth. In almost all cultures the boundaries and their norms of behavior is already set for her.

Examples of Gender Discrimination:

- ❖ Early marriage
- ❖ Dowry
- ❖ Denial of higher Education
- ❖ Abortion of Female baby with the help of Scanning
- ❖ Not getting enough and nutritious food
- ❖ Not getting proper respect
- ❖ Rape and Sexual harassment

Reasons of Gender Discriminations:

- ❖ Culture
- ❖ Customs and Beliefs
- ❖ Human races
- ❖ Illiteracy
- ❖ Cast System
- ❖ Religious Belief
- ❖ Unemployment
- ❖ Society
- ❖ Family Background

Solutions for this Gender discrimination:

- ❖ Education
- ❖ Employment in Every Field
- ❖ Economic Independence in family
- ❖ Self Esteem
- ❖ Decision Making liberty

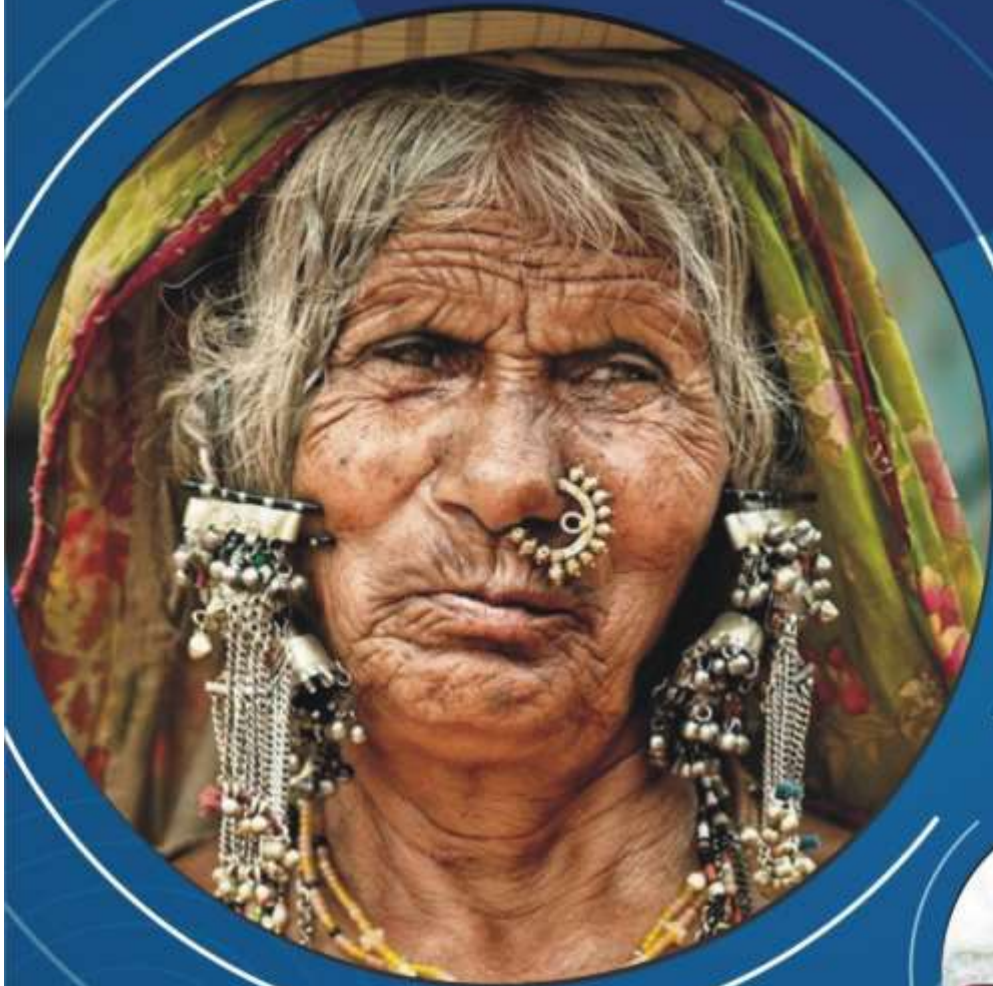
Conclusion:

50% population of India is Female but the representation of female life in society is very low. Women's still carrying major role in household duties. Thus I think for women, identity is an awareness of gendered roles something which is nurtured by the society. Because society creates certain images and women mould themselves into these roles by the process of socialization and domestication. They are told that they are inferior to men, they are weak, passive and they should be gentle, obedient and sacrificing. It is therefore essential to identify and to know the true nature of oneself.

References:

1. Oxford English Dictionary
2. Deshpande, Shashi. 2003, Writing From the Margin, New Delhi: Penguin Books p.87 (A5)
3. Abrams M.H. A Glossary of Literary terms. New Delhi: Cengage Learning India Pvt. Ltd.

Empowering Women : A Journey Through the Ages

Editors
Anushree Khaire
Kanchan Deshmukh

International Edited Book

“Empowering Women: A Journey Through the Ages”

Chief Editor

Dr. Anushree Khaire

I/C Principal,

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padma Bhushan Awardee)

Pravra Rural Education Society's

Women's College of Home Science and BCA,

Loni, Tal-Rahata, Dist- Ahmednagar (MS), India

Co-Editor

Dr. Kanchan Deshmukh

Assistant Professor

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padma Bhushan Awardee)

Pravra Rural Education Society's

Women's College of Home Science and BCA,

Loni, Tal-Rahata, Dist- Ahmednagar (MS), India

International E – Publication

March-2022

427, Palhar Nagar, RAPTC, VIP-Road, Indore-452005 (MP) INDIA
Phone: +91-731-2616100, Mobile: +91-80570-83382
E-mail: contact@isca.co.in, Website: www.isca.co.in

Title:	Empowering Women: A Journey Through the Ages
Editor(s):	Dr. Anushree Khaire, Dr. Kanchan Deshmukh
Edition:	First
Volume:	I

© Copyright Reserved

2022

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, reordering or otherwise, without the prior permission of the publisher.

ISBN: 978-93-89817-65-2

Contents

Paper No.	Title	Author	Page No.
1.	Role of Health and Nutrition in Development of Women	Anushree R K Veena U K	1
2.	A Review of the Therapeutic Potential of Aloe Barbadensis Mill. (Aloe Vera) In The Treatment of Polycystic Ovarian Syndrome (PCOS)	Souvik Tewari Swati Nakhale	9
3.	Women and Health Sciences	Karnika Chaudhary Jyoti verma	15
4.	Role of Nutrition in the development of Women	Pallavi Badami, K. Srilekha	20
5.	Role of Health and Nutrition in Women Development	Dr. Kanchan Samish Deshmukh	24
6.	Anemia - An Alarming Medical Condition in Women	Dr. Seema Sachin Borgave	30
7.	Nutrition for Fit Women	Dr. Anap Uttam Damu	36
8.	Role of Health and Nutrition in Development of Women	Jyoti verma Karnika Chaudahry	40
9.	Health and Nutritional Awareness in Development of Women	Ms. Gahire Gayatri Annasaheb	44
10.	Need of Yoga and Importance of Diet in Women Health	Dr. Jaysheela Baswantrao Manohar	47
11.	Domestic Violence and Its Effect on Woman's Health	Ms. Susmita S. Durgule	50
12.	Role of Women and Their Emotions Represented in the Novel of Kamala Markandaya's Nectar in a Sieve	Brahmane S. B. Parakhe B.D.	54
13.	Women Entrepreneurs: SWOC Analysis	Dr. Adinath R. Gholap	58
14.	Role of women's in Entrepreneurial Sector	Ms. Jaya. B. Dabarase	62
15.	Today's Women Entrepreneur	Dr. Rajashree Bapat	65

Women Entrepreneurs: SWOC Analysis

Dr. Adinath R. Gholap¹

The so-called industrial sector has been considered a neglected sector for women since time immemorial but in the present age of modern and open economy many women are playing important role in the industrial sector as entrepreneurs and employees. A woman entrepreneur is a woman who sets up and operates an industry or carries out various tasks responsible for the success of that industry. Women who make a living by working in industry and business are called women workers. In the nineteenth and early twentieth centuries, the share of women in industry was very small. At present she is working alongside men in all fields and she is not far behind in the industrial sector.

Compared to India, women from European nations, USA, Japan, Korea, Canada and other leading and advanced nations are working in large numbers in the industrial sector. Many factors such as economy, social conditions, equal status and treatment of men, educational opportunities etc. are responsible for this. Surveys in the context of developed nations have concluded that laundry, beauty parlors, bakeries, home industries, hotels, education and information technology, etc. Women are registering their participation in the field. Generally, women entrepreneurs are engaged in the field of small scale industries with specific types and limited production.

In developed and developing countries and societies, women are taking the initiative and playing the role of entrepreneurs. Basically, the concept of women entrepreneur is no different from the concept of entrepreneur. The major tasks of an entrepreneur include exploring new ideas, exploring business opportunities, examining the profitability of the opportunity, making choices, taking risks, setting up the industry, assembling all the elements required by the industry, managing, controlling and leading the industry. An industry in which all or most of these tasks are performed by a woman or a group of women is called a women's business. As defined by the National Level Standing Committee on Women Entrepreneurship (1991) of the Government of India,

Industries in which 51% of the share capital is invested by women, and in which at least 50% of the employment opportunities created in the industry are given to women, are called women industries. Such a business needs to be owned and controlled by a woman or a group of women however the above definition can be an impediment to the overall development of women entrepreneurship. After realizing this, the Government of India amended it. According to this revised definition, women's industries are mainly carried out by small scale industries, industry related services or business ventures, partnerships, co-operative societies or any of the private (limited) divisions. The business of women is actually run by one or more women and the individual or joint venture capital of women is required to be at least 51% of the business capital.

Key words: Women Entrepreneurs

¹Assistant Professor

Arts, Commerce, Science and Computer Science College, Ashvi Kd.

Objective:-

1. To understand the concept Women Entrepreneurs.
2. To Study the various Strength and Weaknesses of Women Entrepreneurs.
3. To Study the various Opportunity and challenges of Women Entrepreneurs.

Limitations of the Study

1. The research topic is related with only Women Entrepreneurs
2. The research is based on Secondary data.

Data collection:-

The primary source of data collection in this research paper is the secondary data. The available information on Women Entrepreneurs has been extensively used to complete the research report. All the available Journals, Related books, Web, Articles, Publish and unpublished information and Papers provided necessary information to the finalize the research paper.

Meaning-**Women Entrepreneurs:**

Women entrepreneurs may be defined as a woman or a group of women who initiate, organize and run a business concern.

“Women entrepreneurs are those women who innovate, initiate or adopt a business activity”. - Schumpeter

“A woman entrepreneur is defined as an enterprise owned and controlled by a woman having a minimum financial interest of 51 percent of the capital and giving at least 51 percent of the employment generated in the enterprise to women.” - Government of India

Strengths of Women Entrepreneurs

Some of the Strength of Women Entrepreneurs are as follows

1. Leadership studies reveal that having high emotional intelligence may prove to be an advantage in business. Having a high emotional intelligence quotient is an important factor in leadership and studies have found that women, on average, have an edge over men when it comes to this.
2. Working with others and building long-lasting relationships is a strong trait among many women and may aid in the success of a new business. Creating new partnerships among businesses like your own opens a world of opportunities for your business to grow with your competitors, rather than compete against them.
3. Women are known for juggling many tasks at the same time and still being able to produce excellent results. Conversely, the guys are masters at focusing on one thing. Still, the advantage in today's distracting environment goes to women.
4. Women inherently seem to have more patience. And in today's business environment, patience is key! Aggressive business strategies are not paying off like they once did. Slow and steady wins the race in this category.

Weaknesses of Women Entrepreneurs

Some of the Strengths of Women Entrepreneurs are as follows

1. Money is to a business what food is to the human body and is vital for any business, big or small. However, women suffer in this aspect as they do not have any access to extra funds, familial property and at times garner zero support, material and financial from their own families
2. Due to lack of education and even basic awareness, women are far from happenings around the world, especially about technological disruptions, rising and falling markets and business knowledge of any kind.
3. Women especially married women with children shoulder plenty of responsibilities. Naturally, they find it hard to flit between home, family, and business and it really can be considered an 'art' to be able to achieve a work-life balance with so much on your plate.
4. This ranks high among problems of women entrepreneurs. Women tend to be low-risk takers, and rightly so since they have to look and care for so many factors surrounding them and the impact of their actions. Many a woman lead sheltered lives and are not financially independent as well.

Opportunity of Women Entrepreneurs

Some of the opportunities of Women Entrepreneurs are as follows

1. Diversity in gender, culture, age, and race – promotes innovation and creativity. Top companies across the world aim to prioritize and benefit from a diverse and innovative workforce. Men and women from different backgrounds bring in varied experiences with them, which shape their approach to business. Challenging and collaborating with each other helps them in performing creatively and taking the company forward.
2. Technical skills and knowledge are essential for success. But soft skills and emotional intelligence are equally important. Emotional intelligence in leadership means self-awareness, empathy, and the ability to listen. Although these characteristics are difficult to measure, they can make a major difference. Women can utilize their experiences and soft skill aptitude with emotional intelligence for properly leading their companies.
3. The corporate culture of many companies can work against women. But when a woman leads her own company, she has the ability to establish an environment suitable for other women working in the company. Being an entrepreneur, a woman can live a more authentic life and can create a corporate culture more suitable to her own values.

Challenges of Women Entrepreneurs

Some of the challenges of Women Entrepreneurs are as follows

1. Women tend to face the greatest challenges in getting support, from lacking the relevant connections to needing financial access or emotional support
2. A lot of women struggle with confidence and they need help with understanding their skills, their value on what they bring to businesses and organizations. Very often,

women tend to underestimate their capabilities and so they need a lot of support to gain that confidence and understand the value that they possess.

3. Building market access is the challenge of every entrepreneur, more so women entrepreneurs as their networks are usually smaller and therefore they do not have much access to the market when they start.
4. Among the challenges that women experience are less-established business networks, and social and traditional constraints that restrict women's participation in business. Religion hinders women from owning businesses. In some countries, women may be required to have a male partner will do deals, negotiate, and be the face of the business. Regardless of these challenges, the business world is gradually accepting women's abilities and contributions.

Conclusion:

As mentioned above, women entrepreneurs have many problems. These problems can be solved or mitigated by serious analysis, which will lead to positive changes in women entrepreneurs and create more women entrepreneurs to boost the Indian economy.

References:

1. Holmquist, C., and Sundin, E. (eds.) (2002). *Foretagerskan: Om Kvinnor och Entreprenörskap* [The entrepreneurs : On women and entrepreneurship]. Stockholm: SNS Forlag.
2. Raghuvanshi J., Agrawal, R. & Ghosh, P.K., Analysis of barriers to women entrepreneurship: The DEMATEL approach. *The Journal of Entrepreneurship* , 26 (2),
3. Deshpande, S., & Sethi, S. (2009). Women entrepreneurship in India. *International Research Journal*, 2 (9), 13-17.
4. Bahl J., Status of women entrepreneurship in rural India. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 1 (2),
5. <https://www.google.com>.
6. <https://byjus.com>

GLOBALIZATION AND ITS IMPACT ON LITERATURE

- Editors -

**DR. S. R. JADHAV,
MS. D. D. TAMBE
MS. S. R. PACHORE**

PRASHANT PUBLICATIONS

GLOBALIZATION AND ITS IMPACT ON LITERATURE

© Reserved

Publisher | Printer:

Rangrao A Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price

June, 2022
978-93-90483-00-0
₹ 000/-

Cover Design | Typesetting
Prashant Publications

Prashant Publications app for e-Books
e-Books are available online at
www.prashantpublications.com / kopykitab.com

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Disclaimer:- The publisher/editor of the book is not responsible for errors in the contents or any consequences arising from the use of information contained in it.

२ | प्रशांत पब्लिकेशन्स

Preface

The aim of this publication lies in the acceptance of the fact that the discussion of the notion like 'globalization' is still accelerating the heated debates in literary studies irrespective of language and culture. The select title of this publication is Globalization and Its Impact on Literature actually a written version of research papers contributed by various teachers, students and research scholars from different localities across the nation. The component carries articles from three languages; Marathi, Hindi and English. Most of the writers have pondered over the issues of language and globalization in terms of tussle and accommodation between these two distinct phenomena. These are distinct entities because the term globalization is a baggage of economic cum politics haunted almost all spheres of human thinking and creativity and literature is not an exception to that fact. Remaining papers are mostly about the close reading of literary texts in an attempt to explore how globalization has become influencing factor in the 20th and 21st centuries.

The closer examination of the book assists us to investigate Indian responses to globalization in the context of literary studies. Responses specifically from Marathi and Hindi languages provide 'local' insights to 'global' impact on the thinking process. It is fascinating to discover that these local reactions and approaches to this cyclonic force are curious. After the pandemic it would be challenging to reinvestigate forces like globalization to analyse whether it has transformed its appearance and penetrating capabilities in culture, economics and politics. However, this little attempt will not fulfil this herculean task as the present book is confined within the literary studies.

53. The Effects of Globalization on English Language Learning	320
- Dr. Bhausaheb S. Desale	
54. Positive and Negative Influences of Social Media on English Language Learning	324
- Dr. Rohini D. Kasar	
55. Globalization and Language	329
- Dr. Suman Devi	
56. Globalization and Its Impacts on English Language and Local / Regional Languages.....	335
- Mr. Bilyansidha K. Payagonde	
57. Globalization and English Language.....	340
- Chetna Mahajan	
58. Impact of Globalization on the English Language and English Language Teaching.....	345
- Mr. Rameshwar B. Dusunge	
59. Globalization and Communication.....	350
- Mr. Devidas Kisan Shinde	
60. The Impact of Globalization on English Literature with special reference to Chetan Bhagat's "The 3 Mistakes of My Life:A Story about Business, Cricket and Religion"	354
- Mr. Nandkumar Bhandari	
61. Globalization and Translation	360
- Mr. Hemant Govindrao Pawar	
62. Cultural Displacement of the New Woman as an Impact of Globalisation: a Transnational Feminist Study of select Women Writers	363
- Ms. Varsha Sahebrao Aher	
63. The Impact of Globalization on English Literature with special reference to Arvind Adiga's "Last Man in the Tower"	368
- Prof. Pranali G. Bothe	
64. Globalization: Rejuvenating our Senses	372
- Mr Shivnath A. Takte, Mr Satish S. Vairal	

65. A study of Culture in terms of language variation in the age of Globalization.....	377
- Sunil Yakob Mhankale	
66. Enriching Indian Ethos through English language in the age of Globalization.....	381
- Mr. Swapnil Shivaji Landage	
67. Global Emotion and Trailblazer-ness of Walt Whitman in elegy special reference to O Captain ! My Captain!.....	386
- Mr. Sharad Vitthal Awari	
68. 'Modern Technology: Impact on English Language'	389
- Mr. Raju Baliram Morey	
69. Globalization and English Language.....	394
- Smt. Sharmishtha Balkrishna Borude	
70. Globalization and Indian Diaspora Literature with Reference to Jumpha Lahiri's Novel The Namesake	399
- Ms. Sunanda R. Pachore	
71. The Globalization of English Language.....	402
- Mr. S. B. Brahmanc	
72. Impact of Globalization on English Language	409
- Mr. T. B. Bidgar	
73. Teaching English at Primary Level in Tamil Nadu State of India A Pedagogical Approach.....	416
- Mr. Anil Subhash Londhe	
74. Impact of Globalization on English Literature with Special Reference to Thomas Hardy's Major Novels	421
- Adik Manisha Sarangdhar, Dr. Suresh Kumar	
75. Advantages and Disadvantages of the globalization of English Language.....	429
- Mr. P. N. Mandhare	

The Globalization of English Language

Mr. S. B. Brahmane

Arts, Commerce, Science & Computer Science College,
Ashvi Kd. (M.S.)

Abstract:

At the present time globalization has become a common issue in terms of every area related to civilization and especially in English language. This paper aims to consider the role of English language in globalization processes and an attempt to reflect on the contribution of globalization for spreading English language everywhere. The second English language learners use English at the expense of their traditional languages. It also examines how second language acquisition influences one's cultural identity. Language is considered as one of the most effective ways of determining a person's identity and cultural background. This means that without language, it can be difficult to establish one's cultural identity. Many people use English frequently when they communicate. Johnson (2009) explains the globalization of English language and its effects on cultural identity needs to be understood in three main aspects, for example, English as an instrument for economic success, English as a tool for cross-cultural communication, and also English as a passing phase or lingua franca of the past. Through the analysis of these three major dimensions, we will be able to establish the effects of English globalization on cultural identity. The most important feature English, a global language is emphasis on its function, i.e. its use as a means of intercultural communication, and not on its form, which is subject to the influence of the speaker's first language.

Key Words: English, global language, identity, cultural identity, globalization, lingua franca, interlingual, communication, native speaker

Introduction:

Globalization is an ongoing process which has made an impact on life of contemporary society. There is a need for a common language of communication, which would make it possible to overcome intercultural and inter-lingual barriers rising in the way of integrating nation into a common economic and cultural sphere, in the informative society

of the globalized world. English become worldwide language and language skills alongside with skills in one's native language become a norm. It has a widely accepted means of international communication. There are number of the speakers of English as a second language (L2) considerably increasing the number of native speakers of the English language. It is appropriate to speak that English as the global lingua franca. Lingua franca is a term which means a shared language of communication used between people whose main languages are different or a language functioning as a means of interethnic communication. The most widespread languages of the world (apart from English, this group of languages also includes French, German, Spanish, Mandarin Chinese, Russian, Arabic and Hindi) are the languages of international and interethnic communication that have traditionally played the role of regional "lingua franca". Today, the English language gained the status of language of global communication. English has become a means of universal communication among the native, non-native and speakers of English as a second language.

English As A Global Language And Its Nature:

At the turn of the 20th century, many researchers as the native speakers had undertaken a series of research studies of English as a lingua franca or the global language. In early 21st century, Prof. Anna Mauranen writes in her foreword to the collection of articles "English as a Lingua Franca" published in 2009, research into the use of the English language as ELF became one of the most vibrant fields of studies (Mauranen & Raita, 2009, p. 2.). She describes the changes that have taken place in less than two decades from the start of studying the peculiarities of the English language use in international communication: "The English language has without doubt established itself in a position of a global lingua franca. Alongside with this status, it has become a symbol of our times together with globalization, social networking, economic integration and Internet." (Mauranen, & Raita, 2009, p. 1)

In view of the fact that the change of the world system of languages as a result of which the English language has acquired the global status has been brought about in a tempestuous process, defining English as a global language, particularly in its form of EGLF, and describing its peculiarities is still a matter of heated debates among researchers.

Within the framework of the Vienna-Oxford International Corpus of English (VOICE) project, initiated by Barbara Seidlhofer and Anna Mauranen in 2005, different aspects of English as a lingua franca have been considered, with particular emphasis on its grammatical, lexical and phonetic forms. ELF is regarded here as a "contact language" used as a means of communication between people speaking different native languages (Firth, 2009). At present, when English in its role of the global language as a new phenomenon is becoming one of the major components of globalization (Gural, & Smokotin, 2014), there are numerous attempts in the research community to determine its place among different linguistic variants and varieties as well as to single out its characteristic peculiarities making it the universally accepted means of worldwide communication (Seidlhofer, 2001).

In describing ELF, the researchers single out the following features (Meierkord, 1998; Jenkins, 2000; Knapp, and Meierkord, 2002; Cogo, 2008; Gnutzmann, 2000; Hülbauer et al., 2008 etc.):

Lexical and grammatical features of English as a lingua franca (ELF):

1. No use of connected speech features such as assimilation and elision, etc.
2. Interchangeability of relative pronouns 'which' and 'who', as in things who, people which;
3. A tendency to drop s-endings in verbs in the present tense for 3rd person, singular (3rd person singular zero), as in 'I think', 'he think';
4. Using nouns without a plural form in Standard English in a plural form, as in 'knowledges', 'advices';
5. Shift in the use of articles according to the norms of Standard English (including the use of zero articles);
6. Invariant question tags, as in 'You are leaving today, isn't it?';
7. Increased explicitness of utterances by using extra words, as in 'blue color' instead of 'blue', 'how long time' instead of 'how long' etc.;
8. A wide use of such universal verbs as 'have', 'do', 'make', 'put', etc., as in 'make sport', 'put attention';
9. A new use of morphemes, as in 'angriness', 'importancy', etc.;

10. Ascribing new meanings to service words, as in 'I back to Korea next week.', etc.;
11. ELF phonetic peculiarities substitutions of the 'th', resulting in pronunciations of th-words which do not correspond to the norms of Standard English, as in 'think' pronounced as 'tink', 'sink', or 'fink', etc.;
12. Changes in vowel quality, resulting in non-standard English pronunciations, as in 'cake' pronounced as /kaik/;

Above non-core features, as some ELF researchers claim (Jenkins, 2000; Cogo, 2008 etc.) are considered acceptable and not regarded as mistakes if they do not interfere with speech comprehension. However, focusing on deviations in the use of grammatical, lexical and phonetic forms of Standard English and presenting them as characteristic features of English as a lingua franca takes the attention of linguists and language teachers away from the essential differences of ELF from national standards. Traditionally, languages have been closely connected with cultures of the peoples who used them. When English, before it had acquired the global status, was used as one of the most widespread international languages, it was, in its status of a foreign language, closely associated with national cultures of major English-speaking nations. However, today, as English is used for worldwide communication, a new, global culture emerges, and the global culture values become part of the identity of members of ELF speakers' community alongside with their ethnic and national identities.

The Role of Teaching English As A Global Language:

The researchers are come out against the continuing practice of using two major variants of the English language, American English and British English, in teaching English in national systems of education of countries where English is not an official language. Jennifer Jenkins, the English phonetic aspect researcher of EFL, speaking at the first EFL conference in Helsinki in 2008, pointed out: "Giving the well-established sociolinguistic fact that languages are shaped by their users, and that nowadays native speakers are in a minority for English language use, it would make sense for English language teaching to move away from its almost exclusive focus on native varieties of English" (Jenkins, 2009, p. 10). As an example of the inconsistency

in furthering national pronunciation norms with new sociolinguistic realities, Jenkins refers to the continuing support of British normative pronunciation norms RP (Received Pronunciation) in the systems of English language teaching to foreigners.

Trudgill, speaking in support of the national standard varieties, stated: "Even if the native speakers do not own the English language, it is important that it stems from them, particularly historically, and resides in them" (Trudgill, & Hanna, 2002). While we agree that teaching English in new conditions when English has acquired the global status and is used in worldwide communication does not fit into the traditional language teaching paradigm based on treating English as one of foreign languages. Therefore, strictly following its national standards we argue that the differences in English language teaching at present must be seen in cultural rather than other aspects. Teaching English as the global language must be culturally unbiased, and English when it is taught as the language of interlingual and intercultural communication must not be confused with major national standards of English to avoid the effects of cultural domination, which would undermine ethnic and cultural identities of the language learners of English.

Conclusion:

In this paper it has endeavored to determine the nature of English as the global language, particularly in its form of English as the global lingua franca (EGLF). To point out the consequences of the English language having acquired the global status to language teaching practices. English used for worldwide communication in its form of EGLF does not coincide with any of the national varieties of English. It has its own extensively growing language community of EGLF speakers and it is culturally neutral in relation to major national cultures of the English language that is the cultures of AmE and BrE. The speakers of EGLF, alongside with their national identities also acquire new, global identities, and increasingly share new, global cultural values. The language of globalization is English, and English language skills have turned into one of the major competencies of the person of the knowledge society. Therefore, the current approaches to English language education, which treat English as one of the "foreign languages", must be revised. The continuing language practices,

when English is taught as one of the major English language national variants pose a threat to ethnic and cultural identities in the world where globalization is often understood as Americanization.

References :

1. Cogo, A. (2008). English as a lingua franca. Form follows function. *English Today*, 95, 3, 58 – 61.
2. Firth, A. (2009). The Lingua Franca Factor. http://www.academia.edu/200739/The_Lingua_Franca_Factor_Alan_Firth_2009
3. Gnutzmann, C. (2000). Lingua franca. In: M. Byram (Ed.). *The Routledge encyclopedia of language teaching and learning*. London, Routledge.
4. Gural, S. K., Smokotin, V. M. (2014). The language of worldwide communication and linguistic and cultural globalization, *Language and Culture*, 1 (25), 4–13.
5. Hülmbauer, C.; Böhringer, H.; Seidlhofer, B. (2008). Introducing English as a lingua franca (ELF): Precursor and partner in intercultural communication, *Synergies Europe*, 3, 25–36.
6. Jenkins, J. (2000). *The phonology of English as an international language*. Oxford University Press.
7. Jenkins, J. (2008). English as a Lingua Franca. JACET 47th Annual Convention. Waseda University, 11 - 13 September 2008. http://www.jacet.org/2008convention/JACET2008_keynote_jenkins.pdf
8. Jenkins, J. (2009). ELF Speaker's Perceptions of Their Accents. In: Mauranen, A. & Elina Raita (Eds.). *English as a Lingua Franca*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
9. Knapp, K. and Meierkord, Ch. (Eds.). (2002). *Lingua Franca Communication*. Frankfurt: Peter Lang.
10. Mauranen, A. (2006). Signalling and preventing misunderstanding in English lingua franca communication. *International Journal of the Sociology of Language*, 177, 123 – 150.
11. Mauranen, A.; Raita, E. (Eds.). (2009). *English as a Lingua Franca: Studies and findings*. Newcastle Upon Tyne, U.K: Cambridge Scholars Publishing.
12. Meierkord, Ch. (1998). *Lingua franca English: characteristics of successful non-native speaker discourse*. Erfurt Electronic

दलित चेतना के स्वर

डॉ. घनश्याम भारती
डॉ. ओकेन्द्र, डॉ. राकेश सिंह रावत

जे.टी.एस. पब्लिकेशन्स, दिल्ली

दलित चेतना के स्वर

सम्पादक

डॉ० घनश्याम भारती, डॉ० ओकेन्द्र, डॉ० राकेश सिंह रावत

पीयर रिव्यू टीम

डॉ० दीपक पाण्डेय, सहायक निदेशक, शिक्षा मंत्रालय भारत सरकार, नई दिल्ली
आचार्य पं० पृथ्वीनाथ पाण्डेय, भाषाविद्-समीक्षक-मीडिया अध्ययन-विशेषज्ञ, प्रयागराज
डॉ० डी० आर० राहुल, प्राचार्य, शासकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय, दतिया, मध्यप्रदेश
डॉ० शिव प्रसाद शुक्ल, प्रोफेसर हिंदी विभाग, इलाहाबाद विश्वविद्यालय, प्रयागराज

वैधानिक चेतावनी

पुस्तक के किसी भी अंश के प्रकाशन- फोटोकॉपी, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में उपयोग के लिए लेखक/ संपादक/ प्रकाशक की लिखित अनुमति आवश्यक है। पुस्तक में प्रकाशित शोध-पत्रों में निहित विचार तथा संदर्भों का संपूर्ण दायित्व स्वयं लेखकों का है। संपादक/ प्रकाशक इसके लिए उत्तरदायी नहीं है।

© सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रथम संस्करण : २०२२

ISBN 978-93-5627-066-4

प्रकाशक

जे०टी०एस० पब्लिकेशन्स

वी-५०८, गली नं०१७, विजय पार्क, दिल्ली-११००५३

दूरभाष : ०८५२७ ४६०२५२, ०११-२२६११२२३

E-Mail : jtspublications@gmail.com

मूल्य : ६६५.०० रुपये

आवरण : प्रतिभा शर्मा, दिल्ली

मुद्रक : तरुण ऑफसेट प्रिंटर्स, दिल्ली

Dalit Chetna ke Swar Edited by
Dr. Ghanshyam Bharti, Dr. Okendra, Dr. Rakesh Singh Rawat

अनुक्रमणिका

प्राक्कथन : डॉ० घनश्याम भारती, डॉ० ओकेन्द्र, डॉ० राकेश सिंह रावत	५
भूमिका : डॉ० सुशीला टाकभौरे	११
१. रांगेय राघव के उपन्यासों में दलित-स्त्री के स्वर डॉ० घनश्याम भारती	१६
२. हिंदी दलित साहित्य में दलित चेतना और संवेदना के स्वर डॉ० ओकेन्द्र, डॉ० (सुश्री) राणी बापू लोखंडे	२७
३. दलित चेतना और संवेदना के स्वर प्रो० डॉ० गरिमा श्रीवास्तव	६७
४. दलित अस्मिता : एक खोज डॉ० अलका सक्सेना	७३
५. दलित समाज की वर्तमान स्थिति डॉ० शफायत अहमद	७८
६. समकालीन हिन्दी कविता में दलित चेतना के स्वर डॉ० यशवन्त यादव	८५
७. सोहनपाल सुमनाक्षर के काव्य में दलित चेतना डॉ० विशु मेघनानी	१०२
८. हिन्दी गजल में दलित चेतना के स्वर डॉ० जियाउर रहमान जाफरी	१०८
९. भारतीय समाज में दलितों की दशा एवं दिशा राजकुमार पहाडे	१२४
१०. हिन्दी दलित साहित्य : 'वीमा' नाटक में दलित-विद्रोह प्रा० डॉ० बायजा कोटुळे	१३२
११. हिंदी साहित्य में दलित चेतना और डॉ० बाबासाहेब अम्बेडकर डॉ० अर्चना चंद्रकांतराव पत्की	१३८
१२. दलित समाज-वर्तमान स्थिति डॉ० बडूला श्रीनिवास राव	१४३
१३. प्रेमचन्द की कहानियों में दलित चेतना डॉ० संतोष कुमार अहिरवार	१४७
१४. दलित साहित्य में दलित चेतना डॉ० लूनेश कुमार वर्मा	१५५
१५. उदय प्रकाश की कहानियों में दलित-विमर्श प्रा० दिपाली दत्तात्रय तबि	१६५

उदय प्रकाश की कहानियों में दलित-विमर्श

प्रा. दिपाली दत्तात्रय तांबे
शोधार्थी पी-एच.डी. (हिन्दी)

शोध केंद्र : हिंदी विभाग, संगमनेर महाविद्यालय, संगमनेर पिन-422605
(सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे)

ई-मेल : deepatambe25513@gmail.com

मोबाइल : 9767698582

समकालीन समय में अनेक वैचारिक आंदोलन दृष्टिगोचर होते हैं। जैसे विवेचनावाद, नारी अधिकारवाद, उत्तर संरचनावाद, विश्व बाज़ारवाद तथा दलित विमर्श आदि। दलित विमर्श के कारण अनेक लेखकों ने साहित्य सृजन किया, समीक्षा की जिससे नयी पद्धति का निर्माण हुआ। दलित साहित्य में साहित्यकार अपने अनुभव, वेदना, और विद्रोह को व्यक्त करता है। समाज के प्रति विद्रोही भावना से ओत-प्रोत दलित साहित्य अधिक आकमक दिखाई देता है। दलित साहित्य जातिवाद, वर्णवाद, रंगभेद या नस्लभेद के खिलाफ संघर्ष करता रहा है। शुरू-शुरू में इस साहित्य में दलितों की पीड़ा थी, और शिकायत थी। लेकिन आज इस साहित्य में विरोध के स्वर तेज हुये हैं। इस प्रकार दलित साहित्य निरंतर नये तेवरों की ओर बढ़ रहा है।

दलित साहित्य सामाजिक क्रांति का साहित्य है। उसमें उन्माद, जोश नहीं बल्कि शोषण से मुक्ति की अपेक्षा है। यह साहित्य मानव समाज के भेदभाव रहित, उच्च-नीचता से हटकर सामाजिक क्रांति करना चाहता है। दलित साहित्य सामाजिक चेतना एवं परिवर्तन को दिशा दिखाकर नव समाज की स्थापना करने का प्रयास करता है। भारतीय समाज धर्माधिष्ठित, वर्णाश्रम से प्रभावित होने से शोषण के आयाम बढ़ रहे हैं। शोषक तथा शोषित स्तरों में होनेवाला निर्माण

एकता में दरारे पैदा करता है। दलित साहित्यकारों को लक्षित व्यवस्था, मान्यता से मुक्त होकर सामाजिक समानता की न्यायोचित परिभाषा करनी चाहिए। सामाजिक परिवर्तन की आज आवश्यकता है, यह जिम्मेदारी आज के दलित साहित्यकारों पर है। सवर्णों की चालबाजी को नाकाम करने के लिए यह साहित्य आवश्यक है, जिससे दलित समाज जाग उठेगा, अपने अधिकार हकों के प्रति सजग बनेगा। सामाजिक क्रांति का नारा लेकर आगे बढ़नेवाला यह आंदोलन एकता के लिए प्रेरणा स्रोत है। वर्तमान दलित साहित्य का लक्ष्य सामाजिक विसंगतियों, विषमताओं तथा जातिवाद को जड़ से उखाड़ना है। वह संवेदनात्मक साहित्य के द्वारा शोषित, तिरस्कृत, उत्पीड़ित तथा बेजुबान इंसान की वाणी बना है।

वर्तमान समय में दलित वह व्यक्ति है, जो संकुचित सामाजिक स्थिति का अनुभव करता है। 'दलित' शब्द का सर्वप्रथम प्रयोग उन्नीसवीं शताब्दी के सुधारवादी आंदोलन में हुआ। 'दलित' शब्द की पृष्ठभूमि समझने से पहले कोशगत अर्थ जानना आवश्यक है। 'दलित' शब्द की व्युत्पत्ति संस्कृत के 'दल' धातु से हुई है। जिसका अर्थ है— खंडित होना, टूटना या जिसका दलन हुआ हो आदि। प्राचीन भारतीय साहित्य में इसके लिए चांडाल, शुद्र, अंत्यज आदि अर्थों से प्रयोग में लाया है। आधुनिक हिंदी शब्दकोश में संपादक गोविंद चातक दलित का अर्थ— जिसका दलन हुआ हो, कुचला हुआ, मर्दित, खंडित, दमित। विशेषतः समाज का वह वर्ग जिसे सामाजिक न्याय और आर्थिक सुविधाएँ न हो।'

'दलित' शब्द का आशय समाज के उस वर्ग से है, जिसका शोषण प्रभुसत्ता संपन्न लोगों के द्वारा किया जाता है। साथ ही मनुष्य के रूप में उसकी प्रतिष्ठा को नकारा जाता है। एनी बेसेंट ने 'दलित' शब्द के लिए अंग्रेजी पर्यायवाची शब्द 'डिप्रेसड' का प्रयोग किया। महात्मा गांधी ने 'हरिजन' तथा डॉ. बाबासाहब अम्बेडकर ने 'बहिष्कृत' तथा 'अशुभ' शब्द का प्रयोग किया है। दलित समाज पर होनेवाले अन्याय को शब्दों के द्वारा व्यक्त करने के लिए सबसे पहले मराठी भाषा में दलित साहित्य लिखा गया। दलित साहित्य का जन्म ही

महाराष्ट्र की मराठी भाषा है। 1960 के बाद मराठी भाषा में दलित लेखकों द्वारा लिखे आत्मवृत्तात्मक साहित्य से इसकी शुरुआत हुई। हिंदी भाषा में सन् 1975 के बाद दलित लेखकों द्वारा साहित्य लिखा जाने लगा। डॉ. बाबासाहब अम्बेडकर तथा महात्मा फुले के प्रभाव से दया पवार, लक्ष्मण माने, प्र.ई. सोनकांबले, शरणकुमार लिंगबाले आदि लेखकों ने दलित साहित्य की अलग पहचान बनाई। हिंदी साहित्य पर मराठी दलित साहित्य का व्यापक प्रभाव होने के नाते ओमप्रकाश वाल्मीकी, जयप्रकाश कर्दम, मोहनदास नेमिशराय, कौशल्या बैसंत्री, सुशीला टाकभोरे आदि दलित साहित्यकारों ने अपने विचार प्रस्तुत किये। दलित साहित्य को मुलतः क्रांति का साहित्य मानते हैं। बाबुराव बागुल दलित साहित्य के संदर्भ में लिखते हैं—

“मनुष्य की मुक्ति को स्वीकार करनेवाला, मनुष्य को महान माननेवाला वंश, वर्ण और श्रेष्ठतव का प्रबल विरोध करनेवाला साहित्य ही ‘दलित साहित्य’ है।² दलित साहित्य सहानुभूति का नहीं बल्कि स्वअनुभूति का साहित्य है।

समकालीन साहित्यकार उदय प्रकाश के साहित्य में भी दलित चेतना का चित्रण हुआ है। उनकी कहानियों में उत्तराधुनिक काल का चित्रण हुआ है। जिसमें विगत तीस वर्षों के भारतीय समाज की विसंगतियों का अभिलेख प्रस्तुत है। उदय प्रकाश ने दलित चेतना से संबंधित ‘मोहनदास’ तथा ‘पीली छतरीवाली लड़की’ यह दो कहानियाँ लिखी है। दोनों कहानियों में दलित चेतना की सच्ची दास्ता तथा पीड़ा का बयान है। सर्वप्रथम ‘मोहनदास’ कहानी पर विचार करेंगे

‘मोहनदास’ उदय प्रकाश की दलित चेतना से ओत-प्रोत कहानी है। कहानी का नायक ‘मोहनदास’ एक शिक्षित लेकिन दलित पात्र है। ‘मोहनदास’ दलित सत्ताहीन व्यक्ति है। बहुआयामी और व्यापकता को रूबरू कराती, यह कहानी बेबस, बेरोजगार, सत्ताहीन, कमजोर लेकिन ईमानदार और श्रमशील लोगों के जीवन को रोंद दिए जाने की सच्चाई को बयान करती है। ‘मोहनदास’ कहानी में ओरियंटल

कोल माइंस में बिसनाथ द्वारा मोहनदास के नाम पर डिपो सुपरवाइजर की नौकरी को हड़पने की दर्दनाक त्रासदी है। 'मोहनदास' के अस्तित्व और पहचान को हड़प कर सत्ता तक पहुँच रखनेवाला बिसनाथ आराम की जिंदगी जीता है। 'मोहनदास' का रिश्तेदार गोपाल ओरियंटल कोल माइंस की एक बात बताता है। बिछिया टोले का बिसनाथ वहाँ 'मोहनदास' के नाम से पिछले चार साल से डिपो सुपरवाइजर की नौकरी कर रहा है और दस हजार से ऊपर हर महिने तनख्वा कमा रहा है। इस प्रकार यहाँ वर्तमान सत्ता का ऐसा रूप दिखाया है, जो हिंसता और कुरितियों के कारण अपना अस्तित्व निर्माण कराता है। 'मोहनदास' द्वारा एक साक्षात्कार के दिन जमा किये गये प्रमाण-पत्रों और अंकसूचियों का फायदा बिसनाथ उठाता है। वह मोहनदास की जगह खुद को मोहनदास के रूप में प्रस्तुत करता है। उदय प्रकाश लिखते हैं—

“हर जगह मोहनदास की जगह अपना फोटो लगाकर अदालती हलफनामों से लेकर गजेटेड अफसर तक से उसे प्रमाणित करा लिया। इस तरह बिसनाथ ओरियंटल कोल माइंस में मोहनदास बल्द काबादास जात कबीरपंथी विश्वकर्मा बन कर इत्मीनान से डिपो सुपरवाइजर की नौकरी करने लगा और दस हजार की महावारी पगार लेने लगा।”³ इस प्रकार उदय प्रकाश ने आर्थिक नीतियों की दुरावस्था, न्यायिकता में मिलावट, पूँजी की ताकत, शिक्षा व्यवस्था की बदहाली तथा सामाजिक-आर्थिक व्यवस्था के सच को दृढ़ता से रेखांकित करने का प्रयास किया है।

वर्तमान समय का भयावह सच यह है, कि जो योग्य और दावेदार है, उसको नौकरी प्रायः नहीं मिलती। मोहनदास बी.ए. की परीक्षा प्रथम श्रेणी में मेरिट में दूसरा स्थान प्राप्त कर नौकरी की तलाश में निकलता है। हर जगह लिखित परीक्षा में सबसे ऊपर रहने पर साक्षात्कार में उसे खारिज किया जाता है। कहानी का नायक 'मोहनदास' भले की दलित है, लेकिन वस्तु: वह एक उत्पीड़ित समाज का प्रतिनीधि है। मोहनदास कहानी को अभयकुमार दुबे दलित चेतना की कहानी मानते हैं। वे लिखते हैं—

“यह (मोहनदास) हिंदी साहित्य पर और हिंदी में कहानी साहित्य के ऊपर कहानी कहने की कला के ऊपर और उसकी जो बहुत सारी संरचनाएँ हैं, उसके ऊपर दलित साहित्य के प्रभाव व विजय का उद्घोष है।”⁴ इस प्रकार अभयकुमार दुबे मोहनदास कहानी को दलित साहित्य का उद्घोष मानते हैं। उदय प्रकाश की चिंता तथा चिंतन का केंद्र वर्तमान समय है। उदय प्रकाश ने ‘मोहनदास’ कहानी के माध्यम से वर्तमान समय के विविध आयामों को व्यक्त किया। साथ ही वर्तमान समय की सामाजिक स्थिति का चित्रण किया है।

‘पीली छतरी वाली लड़की’ कहानी में भी दलित चेतना के स्वर उमरते हैं। इस कहानी के मुख्य पात्र राहूल और अंजलि हैं। यह कहानी राहूल नाम के दलित तथा अंजलि नाम की सवर्ण की प्रेम कहानी है। राहूल और अंजलि एक-दूसरे से प्रेम करते हैं। राहूल अंजलि के लिए एंथ्रोपॉलाजी पढ़ना छोड़कर हिंदी विषय में प्रवेश लेता है। दोनों में विवाह तो नहीं होता लेकिन दोनों एक-दूसरे के दिल में उतर जाते हैं। इस कहानी में काममूलक संवेदना सशक्त रूप में उमरकर आयी है। इस कहानी में पीली छतरी प्रेम का प्रतीक है, जो राहूल को अपने ओर आकर्षित करती है। पल-पल में तितली का रंग बदलना तथा मनोभावों को उल्हासित करना, आकर्षित करना, रूप बदलना यह कायान्तरण है। उदय प्रकाश इस संदर्भ में लिखते हैं—

“तितली तो खैर एक जीवित प्राणी थी। हद तो यह थी कि वह पीली छतरी भी, जो कपड़े धातु और प्लास्टिक की बनी एक बेजान चीज थी, वह भी इस जादू में शामिल थी। वह भी चुपचाप अपना रूप बदलने लगी थी।”⁵ इस प्रकार कहा जा सकता है कि पीली छतरी वाली लड़की और तितली यह दोनों भी जीवंतता का प्रतीक मात्र है। लेकिन इसका अर्थ तब खुलता है, जब पीली छतरी वाली लड़की-अंजलि तितली के रूप में राहूल के साथ अपनी मर्यादाओं को पार करती है। साथ ही अपना घर, नाते-रिश्ते तथा परंपराओं को तोड़कर दलित युवक राहूल के साथ भाग जाती है। यहाँ उदय प्रकाश ने युवकों के रागात्मक मनोभावों पर विचार प्रस्तुत किया है।

उदय प्रकाश ने इस कहानी में वर्तमान के शैक्षिक संस्थाओं में दलित लोग कैसे अन्य लोगों से पिछड़ते हैं, इसका चित्रण किया है। दलितों को अछुत मानकर उन्हें ज्ञान से भी वंचित रखा जाता है। इस कहानी में सिर्फ हिंदी विभाग के अध्यापक ही नहीं वाइस चांसलर भी जातिवाद को बढ़ावा देकर दलितों का शोषण करते हैं। समाज में व्याप्त अन्याय एवं अत्याचारों के कारण सापाम आत्महत्या करता है। उसके भाई को आतंकवादी समझकर पुलिस गोली मारती है। गुडें उसके पैसे छिनकर उसके साथ अमानवीय हरकत करते हैं। उदय प्रकाश लिखते हैं—

“गुडें सापाम के कमरे में भी घुसे थे। उन्होंने उसकी घड़ी, मनी ऑर्डर से आये छह सौ रूपये, चाय की एक कैंटली और एक थर्मस उससे छिन ली थी। इतना ही नहीं, उन्होंने सापाम को मजबूर किया था कि वह नंगा होकर बिजली के जलते हीटर पर पेशाब करें।”^{१६} उदय प्रकाश ने यहाँ जाति व्यवस्था, वर्ण-व्यवस्था, शिक्षा प्रणाली तथा युवा वर्ग की मानसिकता को प्रस्तुत किया है। भारतीय समाज और साहित्य परंपरा वर्ण-व्यवस्था से संबंध है। इस परंपरा को दलित साहित्य नकारता है। वह अपने आप को विज्ञान और विश्वसाहित्य की उस मानवतावादी क्रांतिदर्शी परंपरा से जोड़ता है, जिसमें मनुष्य स्वातंत्र्य के मूल्य पोषित पल्लवित हुए हैं। दलित साहित्य मनुष्य की मनुष्यता तथा संवेदना को मानता है। इस प्रकार कहा जा सकता है कि उदय प्रकाश की दलित कहानियाँ उस अंतिम व्यक्ति के लिए हैं जो शहरों और गांवों में आज भी अमानवीय यातनाओं की भट्टी में झूलस रहा है। ऐसे शोषित, पीड़ित व्यक्तियों को ही उन्होंने अपनी कहानियों में स्थान दिया है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची :

१. आधुनिक हिंदी शब्दकोश— संपा. गोविंद चातक, पृष्ठ संख्या-273

२. दलित साहित्य का शीर्षशास्त्र— ओमप्रकाश वाल्मीकी, पृष्ठ संख्या—१६
३. मोहनदास— उदय प्रकाश, पृष्ठ संख्या—३०—३१
४. सवेद— अभयकुमार दुबे— सितंबर २००८, पृष्ठ संख्या—९०
५. पीली छतरी वाली लड़की— उदय प्रकाश, पृष्ठ संख्या—७७
६. वही, पृष्ठ संख्या—१६

डॉ० घनश्याम भारती : व्यक्तिगत परिचय

जन्म : 16 जुलाई, सन् 1976 ई०

शैक्षणिक योग्यता : एम.ए. (हिन्दी), बी०एड०, पी-एच०डी० (हिन्दी साहित्य)
डॉ. हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय सागर से प्राप्त।

चयन : म.प्र.लोक सेवा आयोग द्वारा वर्ष 2005 में असिस्टेंट प्रोफेसर के रूप में चयनित।

प्रकाशित कार्य : 60 से अधिक शोध-पत्र राष्ट्रीय तथा अन्तरराष्ट्रीय शोध पत्रिकाओं में प्रकाशित। कई अध्याय पुस्तकों में प्रकाशित। पुस्तकों तथा पत्रिकाओं में भूमिकाएँ, साक्षात्कार, समीक्षाएँ आदि प्रकाशित।

पुस्तकें : रांगेय राघव के कथा-साहित्य में लोकजीवन (2007), शोध और समीक्षा के विविध आयाम (2015), समय-समाज-साहित्य : एक परिशीलन (2016), सत्य से साक्षात्कार के कवि निर्मल चन्द निर्मल (2016), व्यक्तित्व-भाषा-मीडिया : एक अनुशीलन (2017), हिन्दी की प्रतिनिधि कहानियाँ (2018), रामकथा का वैश्विक परिदृश्य (2018), वैश्विक जीवन मूल्य और रामकथा (2018), लोकजीवन में रामकथा (2018), मानक साहित्यिक निबंध (2019), मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीराम (2019), अतुल्य भारत : संस्कृति और राष्ट्र (2019), महात्मा गांधी का समग्र जीवन-दर्शन (2020), चक्रव्यूह (2020), महामारी कोरोना : एक रहस्य (2021), साहित्य में पर्यावरण विमर्श (2021), महात्मा गांधी : विविध संदर्भ (2021), नारी विमर्श : विविध संदर्भ (2021), साहित्य में स्त्री-विमर्श (2021), मानव-जीवन और कोरोना (बौद्धिक संदर्भ में) (2022), साहित्य में राष्ट्रीय चेतना (2022), आपदा प्रबंधन और संचार माध्यम (2022), साहित्य में राष्ट्रबोध (2022), साहित्य : विविध विमर्श (2022) तथा दलित चेतना के स्वर (2022) आदि पुस्तकें प्रकाशित।

संपादन : वार्षिक पत्रिका 'सृष्टि' के 13 अंकों का संपादन, अन्तरराष्ट्रीय पत्रिका 'मौन गूँज' (जर्मनी) का संपादन, त्रैमासिक समाचार पत्र 'ई-न्यूज लैटर' का संपादन।

सम्मान : 20 से अधिक राष्ट्रीय तथा अन्तरराष्ट्रीय सम्मानों से विभूषित। कुछ प्रमुख हैं - : सारस्वत सम्मान (2014), कादम्बरी सम्मान (2014), साहित्य विमूषण सम्मान (2015), शब्द शिल्पी सम्मान (2016), ज्ञान सागर अलंकार (2016), अम्बिका प्रसाद दिव्य प्रतिष्ठा सम्मान (2016), भारती शिखर सम्मान (2016), प्रबुद्ध खालसा सम्मान (2016), साहित्य मार्तण्ड शिखर सम्मान (2016), प्रज्ञा भारती सम्मान (2017), अहिंसा सम्मान (2018), भाषा-गौरव सम्मान (2018), मुंशी प्रेमचन्द्र सम्मान (2018), साहित्य मनीषी सम्मान (2019), साहित्य शिरोमणि सम्मान (2019), सरस्वती साहित्य भास्कर सम्मान (2019), भारतमाता अभिनंदन सम्मान (2021) तथा महात्मा गांधी नेशनल अवार्ड (2021)।

संगोष्ठियों का आयोजन

तथा सहभागिता : राष्ट्रीय-अन्तरराष्ट्रीय संगोष्ठियों तथा कार्यशालाओं में संयोजक और कई संगोष्ठियों में विषय विशेषज्ञ (अतिथिवक्ता) तथा प्रतिभागी के रूप में सहभागिता।

उपलब्धि

: देश के प्रतिष्ठित भाषाविद्-समीक्षक डॉ० पृथ्वीनाथ पाण्डेय जी द्वारा "नयी पीढ़ी के सारस्वत हस्ताक्षर - डॉ० घनश्याम भारती" पुस्तक का संपादन।

सम्प्रति

: सृष्टि पत्रिका के प्रधान सम्पादक, मौन गूँज (जर्मनी) अन्तरराष्ट्रीय पत्रिका के अतिथि सम्पादक, राष्ट्रीय सेवा योजना के सागर जिला संगठक तथा शास० स्नातकोत्तर महाविद्यालय गढ़ाकोटा, सागर (म.प्र.) में हिन्दी के विभागाध्यक्ष के रूप में कार्यरत।

स्थायी सम्पर्क

ई-मेल

चलित दूरभाष

: विद्यापुरम (एक्सटेंशन), बटालियन रोड मकरोनिया, सागर (म.प्र.) 470004
: dr.ghanshyambharti@gmail.com
: 9893747806, 7771053687

मूल्य 995.00 रुपये

ISBN 978-93-5627-066-4

9 789356 270664

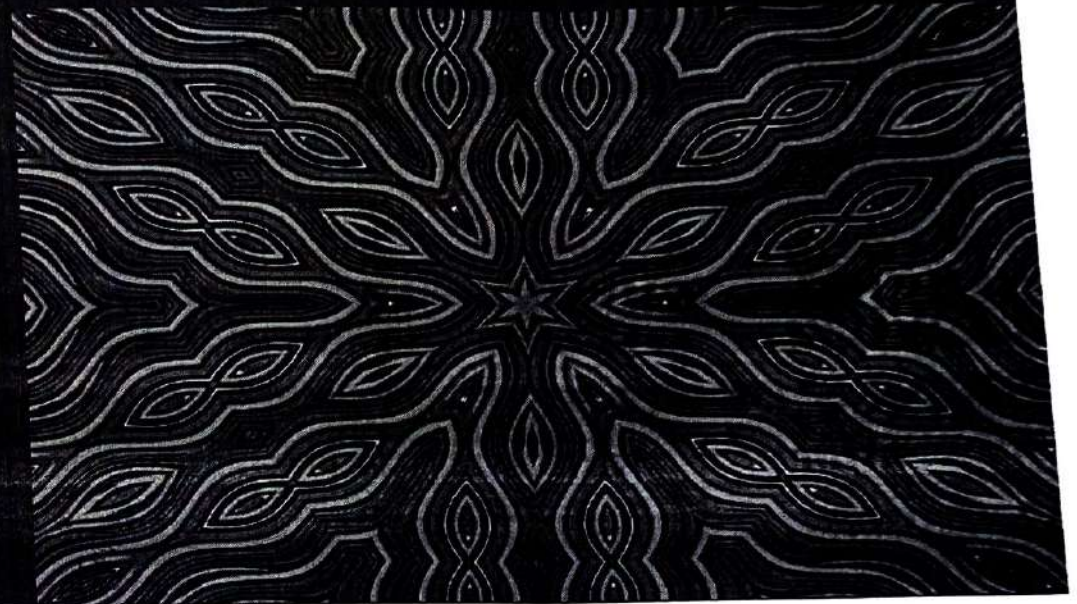
जे.टी.एस. पब्लिकेशन्स

वी -508 गली नं. 17, विजय पार्क, दिल्ली -110053

मो.08527460252, 9990236819

ई मेल : jtspublications@gmail.com

Film has emerged as one of the leading Arts in the present scenario. Even in the underdeveloped countries like India, the film industry has captured a considerable part of the socio-economy. Many times it reflects society, subsequently people construct their ideas like protest, fantasy, passion, devotion, family, nation etc. through the films and vice versa. In short, it not only tenders interests of every age, gender, class, caste and creed but solidly engages them to enhance their understanding of certain concepts. The audio-visual nature of film makes one understand the surrounding rather than 'lyrics', 'theater' and 'pocket-theater' that are the traditional tools to understand human society. Films always blend social reality and the fantasy of youth. The audiences try to understand society and eulogize their dreams through the films.

Madhav Yeshwant

Films: A Kaleidoscopic View

FOR AUTHOR U

Dr. Madhav Radhakisan Yeshwant is working as an Assistant Professor in the Department of English at Shri Sadguru Gangageer Maharaj Science, Gautam Arts and Sanjivani Commerce College, Kopargaon, Dist. Ahmednagar 423601 (Maharashtra). He has been awarded with Ph.D. by 'The English and Foreign Languages University, Hyderabad'.

LAP **LAMBERT**
Academic Publishing

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

LAP LAMBERT Academic Publishing

is a trademark of

Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L
Publishing group

str. A.Russo 15, of. 61, Chisinau-2068, Republic of Moldova Europe

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-4-97930-4

Copyright © Madhav Yeshwant

Copyright © 2022 Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the
OmniScriptum S.R.L Publishing group

February

FOR AUTHOR USE ONLY

Indian Cinema and Its Impact on Indian Society

Ms. Pachore Sunanda Ramnath
Assistant Professor,
Head, Department of English,
Arts Commerce Science and
Computer Science College, Ashwi K.D.,
Tal. Sangamner, Dist- Ahmednagar
sunandarpachore@gmail.com
9657993617

Abstract:

Indian cinema plays an important role in the recent period; it is not only restricted to mere entertainment, but has a stronger impact on the masses and especially on the young generation. With the advancement of advanced technology cinema has entered every home and caused many social changes. Though it has its contribution in transforming our culture from one generation to another generation, it is also responsible for the deterioration in the development of youth and children, society and family relations. Thus the present study is aimed to evaluate the social and cultural effect of cinema.

Keywords: Culture, Gender, Society, Bollywood, Cinema

In Indian Society there are many social practices and traditions such as caste system, dowry system and untouchability which are based on ignorance and suppress the progress and do tremendous harm to our Society. These systems are deeply rooted in the minds of the people. To remove these evils Indian cinema plays an important role. It has the power to change the thinking of the people. It helps to change society and social trends, promoting national integration, inter caste marriages, remarriages, uproot illiteracy, etc.

The Indian cinema is the world's largest producer of films producing nearly 800 to 1000 films annually. The major share given by Bollywood in the Indian Cinema industry focuses on Hindi Films. Since the beginning of Indian cinema with the film "Raja Harish Chandra" (1913) it has remained the most powerful media for social and cultural change. It has a very positive and deep effect on the minds of people but sometimes cheap movies affect the tender minds of the audience. Of course, the nature of its influence, good or bad naturally depends upon the social

awareness of the people involved in it for example the artist, film makers, audience and the government as well. Cinema has the power of influence; it can catch the viewer's attention very easily and could make positive progress in society with the help of its audio-visual medium. Most of the early films like Mother India, Achhot Kanya, Godan have their themes with social responsibilities. They promote nationalism, social solidarity, communal harmony, and mutual cooperation. This tradition continued for considerable time. Then it has lost touch with social responsibilities and has become the slave to the box office. It is all questions of hits and flops at the box office. Filmmakers squeezed unnecessary ingredients into the films to make their films hit without thinking that these ingredients like sex and violence, etc. cause great injury to the social fabric. And now-a-day this is the trend in commercial films.

The change adopted in Indian cinema is also the result of audience demands of cheap entertainment that is the display of violence, sex and obscenity in films. Majority of the audience has little interest in realistic art, they are only attracted by big names of actors for example there are some movies by Salman Khan which hit the box office only because of his role in the films. The government of India also does not seem much concerned about the affairs of the cinema. It does not offer any ritualistic award giving ceremonies, film festivals and tax concessions for secular and patriotic films. For Indian censor board kissing scene is obscene but violence, rapes and vulgar dialogue does not matter a lot.

Majority of films today are completely free from all social purpose, relevance or significance. The hero of typical Indian films generally does not have to make a living. His whole and sole business is to win the heart of his dream girl and fight with the world for her sake. Similarly the heroines in recent films do little, except dancing and singing. As a result of this, the majority of the youth in recent period turned their eyes from hard realities and their duties in life. And this generation caused harm to themselves and others.

The representation of stereotypical images like a long suffering wife and mother, corrupt politician, greedy landlord and trader, weak Judiciary system, and thoroughly corrupt and inept police encouraging clinical disbelief in the entire system. The luxuries of filmy villains and actors, their varied method of collecting money, developing the tendency in the people to make fast money by hook or by crook. Consequently this is responsible for eroding social values and

norms. The Younger generation tries to imitate film glamour in real life. Some of them fall prey to criminal tendencies, while the general social psyche gets desensitized to the violent acts even in real life because they see such acts repeatedly in movies. Extravagant and sophisticated lifestyles of hero and heroines heighten the aspiration of young people who do not understand the natural gap between such aspiration and its fulfillment. Hence the great frustration created in the young generation.

It could be said that there is no cinema without women characters, but the woman is represented only as an object of love that ends in marriages. She was reduced to being a glamorous component of the Indian films, dancing around trees, being kidnapped raped or killed for dowry. There are few films in which heroines are required to play the main role. From the 1980s the trend is going on in which women are showing as glamorous from Madhubala to Katrina Kaif all are used as sexual object in Indian Cinema. All commercial films are always loaded with songs and dances where women dance with wait and tighter dresses, seductive scenes. Rape scenes has become almost common in most of the films and these represented in such a manner that instead of generating pathos and horror it creates sexual excitement in the minds of audience. There are some songs which represent a vulgar image of woman. Most of the time aged heroes act with tin age old heroines, they dance and sing together. These kinds of things exploit the father Image of Indian Society.

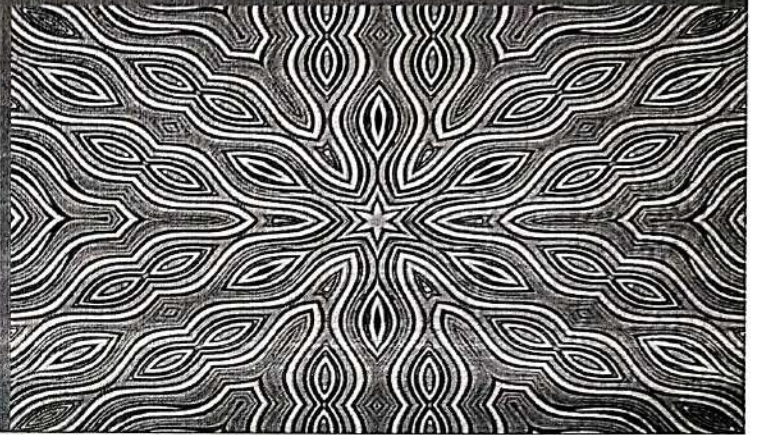
Conclusion:

The direction in which Indian Cinema is moving today has generated social tension to which we are not having a perfect solution. The situation is that the film industry only focuses on commerciality and neglects the social values. This study is therefore to raise awareness of the influence of cinema on the social and moral values of the society.

References:

1. <https://pdfs.semanticscholar.org>
2. <https://www.iosjournals.org>
3. <https://www.jetir.org>
4. <https://entertainism.com/movies-their-impact-on-society>

Film has emerged as one of the leading Arts in the present scenario. Even in the underdeveloped countries like India, the film industry has captured a considerable part of the socio-economy. Many times it reflects society, subsequently people construct their ideas like protest, fantasy, passion, devotion, family, nation etc. through the films and vice versa. In short, it not only tenders interests of every age, gender, class, caste and creed but solidly engages them to enhance their understanding of certain concepts. The audio-visual nature of film makes one understand the surrounding rather than 'lyrics', 'theater' and 'pocket-theater' that are the traditional tools to understand human society. Films always blend social reality and the fantasy of youth. The audiences try to understand society and eulogize their dreams through the films.

Madhav Yeshwant

Films: A Kaleidoscopic View

Dr. Madhav Radhakisan Yeshwant is working as an Assistant Professor in the Department of English at Shri Sadguru Gangageer Maharaj Science, Gautam Arts and Sanjivani Commerce College, Kopargaon, Dist. Ahmednagar 423601 (Maharashtra). He has been awarded with Ph.D. by The English and Foreign Languages University, Hyderabad.

FOR AUTHOR USE

9 786204 979304

 LAMBERT
Academic Publishing

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

LAP LAMBERT Academic Publishing

is a trademark of

Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L
Publishing group

str. A.Russo 15, of. 61, Chisinau-2068, Republic of Moldova Europe

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-4-97930-4

Copyright © Madhav Yeshwant

Copyright © 2022 Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the
OmniScriptum S.R.L Publishing group

FOR AUTHOR USE ONLY

Index

Sr. No.	Chapters	Author	Page No.
1	Debating the Same-Sex Marriage in the Indian Context: A Critical Study of the Bollywood Film Shubh Mangal Zyada Saavdhan	Mr. Adhav Sunil Parasram	7 to 13
2.	Reflection of Cast Discrimination in 'Sairat' and 'Fandry'	Mr. Aware Manoj Bhagvat	14 to 18
3.	Interconnection between Indian Films and Society	Mr. Brahmane Shekhar Bhausheb	19 to 25
4.	Depiction of Motherhood in Selected Hindi Songs	Mr. Dighe Mahesh Kondaji	26 to 29
5.	Politics of Demand verses Poetics of Aesthetics: 'Sairat' verses 'Fandri'	Dr. Deshmukh Madhuri Umesh	30 to 34
6.	Contribution of Indian Films in the Making of the Society: A Review	Dr. Gajkwad Manisha	35 to 40
7.	William Shakespeare from Stage to Page to Screen	Mr. Gawali Narendra Trimbak	41 to 49
8.	The Journey of Indian Cinema: Silent Era to Digital World	Dr. Gosavi Nisha Bhagwat	50 to 54
9.	A Study of Indian Ethos in the Selected Hindi Films	Mr. Landage Swapnil Shivaji	55 to 58
10.	Lipstick under My Burkha: Breaking of Long Silence in a Patriarchic Setup	Miss. Latha G. M.	59 to 62
11.	Thematic Study of the Film Jai Bhim by T. J. Gnanavel	Miss. More Jyoti G.	63 to 67
12.	A Review of Climate Fiction Movie 'The Day After Tomorrow'	Mr. Nikam Dnyaneshwar Karbhari	68 to 74
13.	Indian Cinema and Its Impact on Indian Society	Ms. Pachore Sunanda Ramnath	75 to 77
14.	Even Films Breathe Caste: A Case of Nagraj Manjule's Films	Dr. Randhir Subhas Baburao	78 to 81
15.	Reflection of the Human Values in Marathi Film Razakar	Dr. Varpe Sandip Dadabhau	82 to 87
16.	'Sairat': Caste beyond Marxism	Dr. Yeshwant Madhav Radhakisan	88 to 95

Interconnection between Indian Films and Society

Mr. Brahmane Shekhar Bhausahab
Assistant Professor
Department of English,
Arts, Commerce, Science and
Computer Science College, Ashvi Kd
sbrahmane89@gmail.com
8275439018, 9552901807

Abstract:

It is argued; the perspective of viewers is of importance within the process of meaning-making. By focusing on the experience and meaning-making through the act of film-watching the emphasis is not so much on the message that the producer wishes to convey but rather on the experience that is created within the viewer. Experience is not viewed as only emotional, but rather that, at least, both the cognitive and emotional are keys in the act of watching a film. In this sense, watching a film becomes a sociologically significant event as its experience affects us emotionally, psychologically, and pedagogically. Based on this, the paper aims to discuss some sociological perspectives on the relationship between art, cinema, and society. Few studies have been conducted on media effects in India and those that exist find that media consumption leads to more progressive attitudes toward women and greater awareness of social issues.

Keywords: Film, Society, Awareness, Social, Cinema, Movie

Introduction:

Indian cinema is one of the most influential and powerful tools in addressing various social issues via the medium of a screenplay. Since its origin in 1913, movies have been a vital medium to communicate social insights and conditions, while continuing to function as an important mode of entertainment to the masses (Gupta and Gupta, 2013). It is very intriguing to comprehend sometimes, whether it is the films that are shaping the society or vice versa (Bhugra, 2006). From mythology to love to comedy to thriller and horror, the Indian cinema has been experimenting with various genres to carve out a successful formula that works well with the audiences as well as makes a mark at the box office.

The concept of parallel cinema, a very strong and positive deviation from mainstream cinema, has been the most important aid in floating across various social issues to the viewers. Issues such as gender inequality, female feticide, caste system, dowry, awareness on sensitive issues such as AIDS, stigma related to mental illness have been very well brought to the forefront via this alternate form of cinema. However, the success of these movies and therefore the communication of the social message has not always been guaranteed, since there may be a difference between audience expectation and the actual purpose of the art movie. One of the observations as to why this exists could be attributed to the difference in thought process of one set of viewers who assume cinema to be a mere source of entertainment, while the other group anticipating a lot more in terms of socio-cultural values and morals thereby looking forward to cinema aiding in bringing about a positive change in the society (Murthy, 1980).

Social Impact of Indian Cinema:

The Indian society has been actively developing in different fields including; education, health, entertainment, etc. The Indian Cinema has played a vital role with concern to the development of entertainment. In the post-independence era the emergence of Indian cinema was marked. During the pre-independence era, only films like Dada Saheb Phalke's *Raja Harishchandra* was the first silent film and *Alam Ara* was the first talking film; these proved to be super-duper films. Later, the movies are also made in various regional languages like Hindi, Telugu, Tamil, Bengali, Gujarati, Malayalam, Oriya, etc. The era between 1940s and 1960s was regarded as the golden age of Indian cinema. Gradually, they became an important part of the society. The change in policies brought an evolution in the Film-making industry. The new economic changes of 1991 such as globalization, liberalization, etc. encouraged the entry of new technology.

Positive Values of the Cinema:

The cinema is not only a mode of entertainment but also it has transformed itself into a system that provides diverse benefits. It holds immense educational and informative values for the society.

The films have a deep influence over the minds and activities of the people. It has the power to act as a reformative instrument and expose the evils prevailing in the society, such as

human trafficking, domestic violence, corruption, etc. Movies and the actors have changed the minds and actions of the people. They are the paths to set new trends that have direct impacts over the social lives of the people. The audience and fans make attempts to replicate their favorite artists and aspire to build a life like them. Several movies are based upon the lives of renowned personalities and prove to be a mode of motivation and inspiration for many people. Also, the filmmakers make movies from the writings or literary works.

Negative Impact of the Cinema:

Every coin has two faces. Indian cinema is marked by certain setbacks and flaws, which can adversely affect the Indian Society as a whole. Some negative effects of the cinema are given below. To expose the bitter reality, the Indian cinema has increasingly involving itself in the promotion of violence, nudity, racial discrimination, injustice, inequality, etc. The action films often involve violence at a large extent and influence the young minds in a negative and insensitive manner. At times, certain scenes can be abusive against a particular group or community in the society.

Indian cinema is looked upon as a mode of profit by the filmmakers as well as the artists, so, they are making no attempts to increase the extent of the content and are concerned only to the profitability.

Discussion:

Indian cinema is the world's largest producer of feature films, producing about 800 to 1000 films annually, and double the numbers that Hollywood works on (Sridhar and Mattoo, 1997). "Bollywood", has a major share in the Indian cinema industry. It focuses on Hindi-language films, with its headquarters in Mumbai. The movies are also produced in regional languages including Bengali, Bhojpuri, and Tamil, to name a few. This paper aims to take a glance at a few movies which turned out to be chartbusters while having a lasting impact on audiences and at least left them pondering on bringing a change in the society.

Acchut Kanya (1936) –

It is one of the masterpieces showing love beyond the barriers of caste, set in an era of movies when they were themed on mythology, love and marriage. This movie brought out the issue of falling in love with a low caste woman in a very fresh story. This movie was released just in time when the breeze about treating all castes, including untouchables as equals was raised by Mahatma Gandhi. Although the movie, at that time, landed into controversy, yet it embarked upon a crucial social cause of uniting all the communities while emphasizing that love knows no boundaries.

Mother India (1957)-

This is a saga that portrays the self-sacrificing Indian Mother, *Mother India*, 1957, directed by Mehboob Khan, revolved around a widow, played by Nargis, mother of two, struggling to raise her children (Sunil Dutt and Rajendra Kumar), amidst the shackles of poverty, illiteracy and sufferings. The movie showcased the mother as an allegory for respectability and sacrifice (Sarkar, 2013). The movie transcends its time by promoting the idea of equality in male and female characteristics by depicting Nargis as a nurturing yet one with valour (Chakravarty, 1993). In addition to being high on gush of emotions, the movie brought various social issues into limelight that the modern India faces even today such as extortion, poverty and lack of education. The movie also emphasized on keeping justice and honesty above all.

My Brother Nikhil (2005)-

This movie kicked in Gay Concept in the country or same gender love, or popularly called “Gay Love”, was for the first time portrayed in this movie, in the year 2005. The movie showcased the subject of homosexuality as incipient from a universal, rights-based standpoint. The film revolves around Goan lifestyle, which is an amalgamation of ‘traditional’ India and modernized norms that the Portuguese left behind in the territory during the British rule in India. The movie also very strongly talks about the less discussed taboo concept of sexual safety, HIV transmission and AIDS.

Rang De Basanti (2006)-

The movie is about patriotism in youth, it was released on the iconic day of 26th January, 2006, which happens to be India’s Republic Day. The story of six young Indians who assist an English

woman to film a documentary on the freedom fighters from their past, and the events that lead them to relive the long-forgotten saga of freedom. It is an apt example of showcasing history on modern topography and was a mix of all the ingredients that a stereotypical Bollywood flick would contain: chick college crowd, Punjabi mother, perfect song mix, romance and everything that a movie needs to hit the box office. But what set it apart was the youth awakening and youngsters standing up for justice against the death of their friend who was a flight lieutenant in the Indian Air Force who died in a plane crash owing to machinery malfunctioning. When the gang felt that the government took no stringent action, despite their silent protests and candlelight wakes, they decided to avenge the death by gunning down the then corrupt Defense Minister whose callousness caused the unfortunate accident.

Further, the movie also revealed a fine but visible streak on varied opinions on Hindu-Muslim friendship, owing to generation gap, somewhere conveying, that the modern generation chose friends independent of religious background.

Taare Zameen Par (2007) –

This movie, based on the medical condition of dyslexia, written by Amol Gupte and Deepa Bhatia, directed by Amir Khan, was an instant hit at the box office. The movie was successful in bringing out the traumas of a dyslexic child (played by child actor Darsheel Safary), who until the age of eight, is unable to read and write and is mistaken as being lazy and hence is severely penalized by the parents and the school. The complete ignorance of the parents about their son's condition makes them decide to forcefully send the child to a boarding school, where he meets his arts teacher (Amir Khan), who rightly diagnosis the child's condition as dyslexia and he goes back to the parents to explain them as to how their child is different from other kids of his age. It conveys a very strong message about this mental condition and how love, care and more attention could help the patient improve and flourish, simultaneously conveying the message that such disabilities should not be looked down upon as a social stigma of mental illness and how such patients may be so specially gifted.

Pushpa: The Rise (2021) –

Telugu movie, 'Pushpa: The Rise' brings forward some brute on-ground realities but also is an urgent call to critically deal with how society accepts the superiority of a particular type of masculinity as the deciding quality of a conventional hero and which further justifies the secondary and objectified position of the marginalized communities and women in general. In the movie, *hero hood*, glorifies hegemonic, heterosexual masculine behaviour and emasculates every other behaviour which shows deviation from it. It begins with the protagonist *Pushpa Raj*, (played by Allu Arjun) negotiating with his landlord. The landlord asks Pushpa to either become a slave to him or leave the job. Pushpa chooses to do the latter. This is also owing to the caste-based hierarchical oppressive structures that are still incumbent in our society. Pushpa, the hero struggles as he refuses to bow down and tries to earn respect by earning money, regardless of means. Every individual has the right to lead a life with dignity. However, this still remains an unrealized dream for many of the marginalized communities, especially for the people who are systematically relegated to the margins by the virtue of their class, caste, gender, place of birth, type of work, etc.

Limitations of these Studies:

Parallel cinema is spread across numerous social issues at various strata of the Indian Diaspora, which may require discussing at least one movie per concern. Social issues from illiteracy, gender bias, and right to equality, Indian political system, same gender relationship, and crime against women, female infanticide, stigma related to mental health and awareness, environmental safety, and many more may be beyond the scope of the research in this paper. Audience perceptions may not be quantified and aptly represented at the box office. History has it those movies that turned out to be a flop actually turned out to be cult. Hence, qualitative reviews would lend a better understanding in terms of success of the movies belonging especially to parallel cinema.

Conclusions:

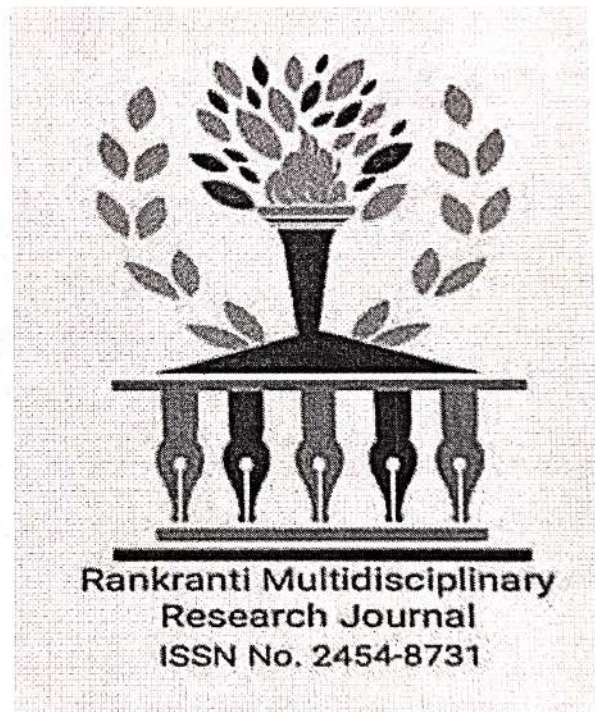
The study effectively demonstrates how realistic cinema influences and shapes the social norms and molds the society yet simultaneously receives inputs from the same audience. The perceptions and opinions the people build about social issues that surround our society are largely, if not completely, governed by the way they are portrayed through method acting. Some

movies such as 'Rang De Basanti' ended up awakening the masses and raising a voice against the injustice in a real time case.

References:

1. Allemand, Lilitia. India's Parallel Cinema, How popular is the Indian alternative movement and how is urban poverty represented, 2015.
2. Anand, B.K., Looking at Student-Teacher Bonding through the Lens of Attachment Theories: A Study of Movies Black and Taare Zameen Par. Literary Voice A Peer Reviewed Journal of English Studies. 1(9). 48-55, 2018.
3. Atwal, Jyoti. Embodiment of Untouchability: Cinematic Representations of the "Low" Caste Women in India. Open Cultural Studies, 2, 735-745, 2018.
4. Bhugra, Dinesh. Mad Tales from Bollywood. 18, 2006.
5. Butalia, Urvashi. Women in Indian Cinema. Feminist Review, (17), 108-110, 1984.
6. Chakravarty, Sumitra. National Identity in Indian popular cinema, 1947-1987, University of Texas, 1993.
7. Dasgupta, Rohit. Digital media and the Internet for HIV prevention, capacity building and advocacy among gay, other men who have sex with men (MSM), and transgender (TG): Perspectives from Kolkata, India. Digital Culture and Education, (4) Special Issue: The HIV, 2012.
8. Dastidar, Sayantan & Elliott, Caroline. The Indian film industry in a changing international market. Journal of Cultural Economics, 2019.
9. Dilip, Meghana. Rang De Basanti- Consumption, Citizenship and the Public Sphere, 2008.
10. Jain, Jasbir & Rai, Sudha. Films and Feminism. New Delhi: Rawat Publications, 2002.
11. Mukhaamad, Beny. A Psycholinguistics Analysis of A Dyslexic Character in Taare Zameen Par Movie. Language Horizon. 4(3), 109-117, 2016.
12. Chandra, Geetanjali & Bhatia, Sudha. Global Media Journal (Arabian Edition) June 2019 Social Impact of Indian Cinema- An Odyssey from Reel to Real, 2019.
13. Chauhan, Anjali. 'Pushpa' Film Review: The Problematics In The Making Of A Hypermasculine Hero, 2022.

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

Chief Editor
Dr. Umesh B. Pujari

Executive Editor
Dr.. Amit H. Raut

अनुक्रमणिका

अ.क.	अनुक्रमणिका	लेखकाचे नाव	पान क्र.
1	समुपदेशन : काळाची गरज	प्रा. स्मिता निर्मल	01 -06
2	वडार समाज : श्रध्दा, अंधश्रध्दा, लोकसमजुती	विजयालक्ष्मी देवगोजी डॉ. मनिषा नेसरकर	07 -12
3	आष्टीच्या स्वातंत्रलढयातील महिलांची भूमिका : एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन	प्रा. वंदना तागडे	13 - 17
4	अहिल्याबाई होळकर यांचे प्रशासकीय कार्य : एक ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ. चंद्रशेखर क्षिरसागर	18 - 21
5	मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील जातीव्यवस्थेत अस्पृश्याचे स्थान (विशेष संदर्भ: पेशवेकाळ)	सिंधु लोणकर	22 - 25
6	लोकसाहित्याचे स्वरूप व संकल्पना	डॉ. सुवर्णा जाधव	26 - 30
7	स्मुपदेशकांन मिळणाऱ्या सेवां सुविधांचा त्यांच्या कार्य समाधानावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन	प्रा. रामेश्वर व्हंडकर	31 - 35
8	स्वराज्यप्रेरिका राजमाता मासाहेब जिजाऊ	प्र. प्राचार्य डॉ. कृष्णा मालकर	36 - 40
9	क्रांती सूर्य महात्मा ज्योतिराव फुले – एक तुफान व्यक्तिमत्व....	प्रा. रंजिता जाधव	41 - 45
10	भारतातील दारिद्र्य निर्मूलनाचे कार्यक्रम	प्रा. चांगदेव निवृती मुढें	46 - 57
11	कोरोना महामारी व सामाजिक, आर्थिक बदल एक अभ्यास	डॉ. गजानन चिट्टेवाड	58 - 64
12	भिल्ल-पावरा आदिवासी जमातींच्या लोककथा	प्रा. शिवदास पावरा	65 - 70
13	तर्कसंगत भावनिक वर्तनोपचार पद्धतीचा महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या चिंता पातळीवर होणारा परिणाम	डॉ. निकम धनाजी, डॉ. राऊत बालाजी	71 - 76
14	शेती आणि शेतकऱ्यांविषयी तळमळ असणारा 'कुळवाडी अंभग'	डॉ. पुरुषोत्तम जुन्ने	77 - 82
15	हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम आणि नांदेड एज्युकेशन सोसायटी: एक अनुबंध	डॉ. बालाजी चिरडे	83 - 87

लोकसाहित्याचे स्वरूप व संकल्पना

डॉ. सुवर्णा राजेश जाधव

कला, वाणिज्य, विज्ञान व संगणकशास्त्र महाविद्यालय, आश्वी खुर्द.

पिन कोड-413738

प्रस्तावना

इंग्रजीमधील Folk-lore या शब्दासाठी मराठीत लोकसाहित्य या शब्दाचा वापर केला जातो. लोकविद्या, लोकाआयन, लोकवर्ता, लोकमाणस अशा काही संज्ञा या शब्दासाठी सुचविले गेले आहेत. लोक व साहित्य अशा पदांनी बनलेल्या सामाजिक शब्द आहे. यामध्ये लोक हे पद लोक साठी तर साहित्य हे पद सवतम साठी वापरले जाते. साहित्य म्हटले की कविता कथा कादंबरी नाटक असे लिखित स्वरूपात वाडमयप्रकार आपल्या नजरेसमोर येतात. साहित्य अर्थाने आपण वाडमय या शब्दाचा वापर करून असतो. साहित्य ललितमय सुखदायक आनंददायी असते. साहित्यातून मानवी भावनांचा आविष्कार होतो. लोकसंस्कृतीचा अशा साहित्याच्या माध्यमातून चित्रित होत असतो. लोकसाहित्याच्या शब्दातून लोकमनाचा आविष्कार असतो. लोकसाहित्यातून लोकसंस्कृतीचा लोकभाषेतून संज्ञा होत असतो. इंग्रजीतील Folk या लोका lore करायचा वेगळेपणाचा संदर्भ घेऊन योजनेत येते ललित साहित्य हे अभिजनांच्या प्रांतिक भाषेत लिखित साहित्याच्या प्रेरणा परंपरेत व्यक्त होत असते लोकसाहित्य मात्र जणांच्या लोकभाषेतून मौखिक परंपरेतून आविष्कार होते.

उद्दिष्टे

1. मानवी जमातीच्या लोकसंस्कृतीची सर्वांगीण ओळख करून घेणे.
2. लिपी समजून घेणे.
3. भौगोलिक परिसर समजून घेणे.
4. बोली भाषा समजून घेणे.

गृहीतके

- लोकमानसात प्रचलित असणाऱ्या लोक रूढी अंधश्रद्धा आचार-विचार लोकेश वास या सर्वच घटकांचे दर्शन करून घेणे.
- लोकसाहित्य, लोककला याविषयी संशोधकांमध्ये विविध मतमतांतरे जाणून घेणे
- लोकमाणसाचा आविष्कार घेता येईल.
- ग्रामीण व नागरी अशा दोन्ही संस्कृतीत लोक संस्कृतीचा देवाणघेवाण चालू असते.

- महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती अनेक लोककलातून जाणून घेता येईल.

लोकसाहित्याच्या व्याख्या

लोकसाहित्याची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न अनेक अभ्यासकांनी केला आहे. परंतु प्रत्येक अभ्यासकाच्या व्याख्येत विशिष्ट अंगावर भर दिलेला आढळतो. उदाहरणार्थ माणूस शास्त्रीय दृष्टिकोन असणारे लोकसमूहाच्या प्राचीन अवशेषांवर भर देतात. समाज शास्त्रज्ञ समूहाच्या बहुतेक रचनेला महत्त्व देतात. तर मानसशास्त्रज्ञ तिथून लोक माणसांचा आविष्कार होतो. अशी भूमिका देत भूमिका घेतात लोकसाहित्य ही मौखिक स्वरूपाचे क्षेत्रीय किंवा स्थान असते. स्थानिक लोकात प्रचलित असलेली दंतकथा दैवत कथा व्रत, कथा, श्रद्धा, विधी मार्ग या सर्वांचा समावेश लोकसाहित्य या संकल्पनेत अंतर्गत आहे.

Folk-lore ही काहीशी व्यापक संकल्पना असून त्यात लोककथा, लोकगीते, लोकनाट्य, यासारखी वाडमय रूपबंधना जवळ जाणारी आविष्कार रूपे, म्हणी, वाकप्रचार, प्रवल्का, ही भाषिक अभिव्यक्ती रूपये तसेच विधी विशेष श्रद्धा समजते सण समारंभ उत्सव कर्म कौशल्य यांचाही समावेश होतो. त्यामुळे मराठीत पर्यायी संज्ञा कोणती असावी याबाबत एकमत नाही. दत्तो वामन पोतदार यांनी लोकविद्या ही सर्वसमावेशक संज्ञा सुचवली होती. वि.का. राजवाडे यांनी लोककथा, लोकगीत अशा संज्ञा योजले होते. दुर्गा भागवत यांनी लोकसाहित्य अशी संज्ञा सुचवली. तर प्रभाकर मांडे यांनी प्रारंभी लोकमय आणि नंतर लोकसाहित्य ही संज्ञा वापरली. मराठी लोकसाहित्य ही संज्ञा रूढ झाली. रूढी, श्रद्धा, लोकवैद्यक, लोकविश्वास या भागांपेक्षा लोकल शब्द साहित्य आणि प्रयोग खूप कलाविष्कार जवळ असणाऱ्या जाणाऱ्या आविष्कार यांच्या अभ्यासात केंद्रित करणार्यांनी लिटरेचर या अर्थाने लोकसाहित्य ही संज्ञा रूढ केली.

लोकसाहित्य हा शब्द लवचिक असून त्यात लोकसमूहाच्या लिखित किंवा मौखिक स्वरूपाच्या भावना आविष्कार यांचा समावेश होतो असे जॉब फास्ट यांनी म्हटले आहे. दैवत, कथाकथन गीते आख्यान लोककथा, लोकगीते यांचा लोकसाहित्य या संकल्पनेत अंतर्भाव होत. यांचाही लोकसाहित्य समजण्यात अंतर्भाव करता येतो याशिवाय पारंपरिक खेळ, उत्सव, तोडगे, चेटूक यांचाही समावेश लोकसाहित्यात करावा असे त्यांनी म्हटले आहे. लोकसाहित्याचे स्वरूप हे त्याच्या वाडमय विशेषण वरून निश्चित न करता लोकांच्या आविष्कार पद्धतीच्या विविध पद्धती आणि ऋतू यांचा समावेश लोकसाहित्यात होतो. ही व्यापक व्याख्या स्वीकारल्यामुळे लोकसाहित्याच्या संगीताच्या माध्यमातून मानव वंशाचा इतिहास उलगडण्याची संधी अभ्यासकांना प्राप्त होते. तसेच विशिष्ट समाजातील वर्तमानकालीन जीवन विशेष यांचा अभ्यास करणे ही

सुखकर जाते डॉ. रा. ची. ढेरे यांच्या गते "लोकसाहित्य आणि लोकांच्या हे लोकसंस्कृतीच्या अध्ययनाचे प्राथमिक आणि प्रमुख साधन आहे."³

लोकसाहित्याची लक्षणे

मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या लोकसाहित्य कोणा एका व्यक्तीच्या मालकीचे नसते ते संपूर्ण समाजाचे किंवा समाज गटाचे असते. ते स्थानिक समाजाची निर्मिती असते किंवा त्याचा निर्माता अज्ञात असतो समूहाची अभिव्यक्तीचे लोकसाहित्याचे वैशिष्ट्य त्यामुळे ललित साहित्याचा निर्माता त्याचा खाजगी वैयक्तिक अनुभव असतात असा लोकसाहित्यात नसतो. लोकसाहित्य एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे चालत येते त्यामुळे पारंपरिक हा लोकसाहित्याचा महत्त्वाचा विशेष आहे पूर्वकालीन संस्कृतीचा अवशेष रूपाने ते वर्तमान समाजात प्रचलित असते वर्तमान कालीन समाज जीवनाच्या संदर्भात त्याला अर्थपूर्णता असते लोकसाहित्यातून पूर्वापार चालत आलेल्या लोकसंस्कृतीचा अविष्कार होतो. त्यामुळे लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासकाचे ते एक साधन बनते.

लोकसाहित्याच्या अभ्यासाची गरज

लोकसाहित्याचे लोकांच्या दैनंदिन जगण्याचा एक अविभाज्य घटक आहे. दळणकांडण करतानाही ओवी, अभंग रचले, गायले जातात. मोठे होताना बघताना ही लोकगीते म्हटले जातात. मराठीतील लोकसाहित्यात लोकगीतांचा भरणा भरपूर मोठ्या प्रमाणात आहे. बोलीभाषेतील मोठी परंपरेने चालत आलेला हा लोकसंस्कृतीचा वारसा आपल्याबरोबर सांस्कृतिक परंपरा आणि लोकजीवनातील रुढी परंपरा श्रद्धा नीतिमूल्ये या विषयांचा सांस्कृतिक अशातला सोबत घेऊन येते. डॉ. नांदापूरकर यांनी लोकवांगमया बदल असे स्पष्ट केले आहे की "लोक वाङ्मय म्हणजे माझ्यादृष्टीने तरी लोकांनी निर्माण केलेले आणि मौखिक परंपरेने प्राप्त झालेले वाङ्मय ते लोक वाङ्मय होय. याचा अर्थ करता लोकच अर्थात लोक समाजातील अज्ञात अशी व्यक्ती या वास्तव लोकांनी तयार केलेले लोक भाषेतील लोकांच्या परंपरेने चालत आलेले जे वाङ्मय तेच लोक वाङ्मय होय "¹ डॉ. नांदापूरकर यांच्या या स्पष्टीकरणातून लोक वाङ्मय या संघटनेची नीट आकलन होऊ शकेल असे मला वाटते आपण जेव्हा मौखिक परंपरेने चालत आलेले वाङ्मय म्हणतो तेव्हा पाण्याचा प्रभावी अर्थ लक्षात येतो. लोकजीवनाचे लोकसंस्कृतीचे जीवनशैलीचे विविध अवयव लोक वाट वाङ्मय तून अविष्कृत होतात असे दिसते. डॉ. शरद व्यवहारे म्हणतात "मानवी जीवनाच्या त्या जीवनाचे अवशेष औषध संस्कृतीच आपणास पाहावयास मिळतात आद्य संस्कृतीचे हे अवशेष या समाजातील काही माणसांच्या जीवन सवयीतून रोड इथून परंपरेतून

आचार विचारातून आविष्कारात होत असतात आणि त्याच संस्कृतीचे लोक जीवनाचे दर्शन आपणास लोकसाहित्यातून घडत असते "2 याचा अर्थ असा की डॉ.शरद व्यवहारे यांनी लोकसाहित्य ही संज्ञा स्वीकारली असून मानवी जीवन धर्मातून व्यक्त होणाऱ्या जुने आयुष्याची स्पष्टीकरण दिले आहे.ते त्याच बरोबर लोक आणि वागणे या दोन्ही संकल्पना विषयी काही संभ्रम दूर केलेले आहे. ना.गो. कालेलकरांनी प्लोक म्हणजे एका वेगळ्या संस्कृतीचे घडविणाऱ्या वर्ग ही संस्कृती स्वाभाविकपणे जगते आणि निसर्गाला अधिक जवळचे आहे बाह्य संस्कारांपासून राहिल्यामुळे तिच्यात पुरान तत्त्वाचे निर्मळ अवशेष अधिक प्रमाणात मिळू शकतात हे आद्य संस्कृती नसली तरी तिची जुनी उपलब्ध होऊ शकणारी अवस्था आहे हे अवस्था समाजातील काही माणसांच्या जीवन विषयक सवयीतून रुढी तून परंपरा नृत्य गीत इत्यादी कलाकृतीतून प्रकट होऊ शकते.या माणसांनी बनलेला समाज म्हणजे लोक "3 खालील करणे अत्यंत नसलेल्या बाह्य संसारापासून दूर असलेल्या लोकसंस्कृतीचे विशेष स्पष्ट केले आहे अशा लोकांचे वागणे म्हणजे लोक वाईट नाही असे सूचित केले आहे लोक या शब्द घटकाचे सारे इतके स्पष्ट केल्याने याचा नेमका अर्थ कळू शकतो पारंपरिक जाणारा हा लोकसमूह असला तरी वाणीने मुख्यत परंपरेने वाढमय निर्माण करतो ते पिढ्यानपिढ्या संक्रमित होत असते मग ठीक आहे त्याचे खास वैशिष्ट्य आहे.

लोकसाहित्याचे स्वरूप आणि व्याप्ती

लोकसाहित्य अशी व्यापक संज्ञा आहे पारंपरिक लोक जीवनाच्या सर्व माध्यमातून झालेल्या आविष्कार त्यामध्ये समावेश होतो.हा अभ्यासक्रम मुख्याने चार विभागात केला जातो. आविष्कार यांची विविध आकृतिबंध,भौतिक लोकसंस्कृतीचा आविष्कार, विधी लोकसंस्कृतीचा वारसा, प्रयोगसिद्ध लोककला या चार घटकातून दिसून येते

निष्कर्ष

- लोकमानसात प्रचलित असणाऱ्या लोक रुढी अंधश्रद्धा आचार-विचार या सर्वच घटकांचे दर्शन.
- लोकसाहित्य लोक वाटतंय याविषयी संशोधकांमध्ये विविध मतमतांतरे दिसून येतात.
- लोकवाङ्मयात नसतो जीवनाचा आविष्कार होतो.
- ग्रामीण व नागरी अशा दोन्ही संस्कृतीत लोक वाङ्मयाची देवाण-घेवाण चालू असते.
- महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती विविधतेने लोककलातून प्रत्ययास येते.

समारोप

इंग्रजीमधील Folk.-lore या शब्दासाठी मराठीत लोकसाहित्य या शब्दाचा वापर केला जातो. लोकसाहित्याची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न अनेक अभ्यासकांनी केला आहे. परंतु प्रत्येक अभ्यासकांच्या व्याख्या विशिष्ट अंगावर भर दिला आढळतो. ही संज्ञा व्यापक असल्याने त्यात लोककथा, लोकगीते, लोकनाट्य, यासारखे वाङ्मय रूप बंधना जवळ असणारे अविष्कार रूप, म्हणी, वाक्प्रचार, आणि भाषिक अभिव्यक्ती रूपये तसेच विविध विशेष श्रद्धा समजुती, रूढी, सण, समारंभ उत्सव कर्म कौशल्य यांचाही या संज्ञेत समावेश होतो. मौखिक परंपरेने चालत आलेले लोक साहित्य कोणाही व्यक्तीच्या मालकीचे नसते. तर ते संपूर्ण समाजाचे किंवा समाजगटाची असते. ते एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे चालत येते. लोकसाहित्य ही लोकांच्या दैनंदिन दैनंदिन जगण्याचा एक अविभाज्य घटक आहे. लोकसाहित्य अशी व्यापक संज्ञा आहे. लोकसाहित्य ही कोणा एकाची निर्मिती नसते. त्यावर समाजाची मालकी असते संपूर्ण समाजास त्याचा निर्माता आणि संस्कार करता असतो.

संदर्भ ग्रंथ

1. ना.गो.नांदापूरकर – मराठीचा मोहोर, मौज प्रकाशन, पृष्ठ क्रमांक.12
2. डॉ. शरद व्यवहारे– लोक साहित्य उगम आणि विकास, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्रमांक– 7
4. ना.गो.कालेलकर– भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशनगृह, मुंबई 1962, पृष्ठ क्रमांक –94

तीन मुलांचे चार दिवस

आदर्श | विकास | श्रीकृष्ण

Teen Mulanche Char Diwas
Adarsh / Vikas / Shrikrishna

तीन मुलांचे चार दिवस

आदर्श पाटील, विकास वाळके, श्रीकृष्ण शेवाळे

पहिली आवृत्ती :

१२ जाने. २०१७ (राष्ट्रीय युवकदिन)

दुसरी आवृत्ती : १२ जाने. २०१८ (राष्ट्रीय युवकदिन)

तिसरी आवृत्ती : ११ जून २०२१

चौथी आवृत्ती : २ ऑक्टो. २०२१

© साधना प्रकाशन

प्रकाशक :

साधना प्रकाशन

४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०

दूरध्वनी : ०२०-२४४५९६३५

sadhana.prakashan@gmail.com

अक्षररचना : सुरेश माने

मुद्रित शोधन : मिलिंद बोरकर

मुखपृष्ठ : गिरीश सहस्रबुद्धे

मुद्रक : श्रीजे प्रिंटर्स, पुणे

किंमत : रु. २००/-

ISBN : 978-93-86273-06-2

सिद्धि लुहाडिभित्ति अमकाडडड

अनुक्रम

१०

सफर माणुसकीची
आदर्श पार्टील

Mob.: 8806336033

७६

प्रवासः समृद्ध करणारा
विकास वाळके

Mob.: 9673937171

१३५

अनुभूतीः दुहेरी संघषची
श्रीकृष्ण शेवाळे

Mob.: 9405605570

